

• арқас • өрбіту қорының кітапханасы

Өзбекәлі Жәнібеков

Жолайырықта

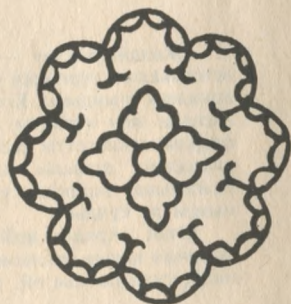

Өзбекәлі Жәнібеков

Жолайырықта

Көкейкесті тақырыпқа сұхбат

АЛМАТЫ «РАУАН» 1995

*Мұқабада: Қасқырға мінген жолаушы. Қарғалы қоймасындағы алтын тәтіден.
Б. з. д. II-I ғас.*

Басылымның демеушісі «Арус» корпорациясының белгісі.

Кітаптан түскен қаржы толығымен «Арқас» өрбіту қорына аударылады.

«Жолайырықта» — автордың қазақ қоғамының айналадағы ортаны әлеуметтік және эстетикалық тұрғыдан игерген іс-тәжірибесімен тікелей байланысты халық сәулеткерлігіне арналған туындысы. Кітап қазаққа қатысты этнографиялық әдебиетте алғаш рет жылжымалы баспана мен тұрақты мекенжай үлгілерін ғылыми жағынан жіктестіргенімен ғана емес, оларды мемлекеттік есепке алу, қалпына келтіру, қорғау, өнегелі тұстарын қазіргі тұрмысқа пайдалану арқылы халқымыздың өткен өміріне, тұрмыс-салтына, наным-танымына, талғамына, өндіргіш күштеріне, құрылыс мәдениетіне ілтипатпен қарауға ынталандыратынымен де құнды.

Кітап «Арқас» өрбіту қоры кітапханасы сериясына арнайы жазылған. Басылымнан оқырман қауым, ғылыми қызметкерлер мен мұғалімдер, студенттер мен оқушы жастар соны пікір, тұжырымды ой, қызғылықты деректер таба алады.

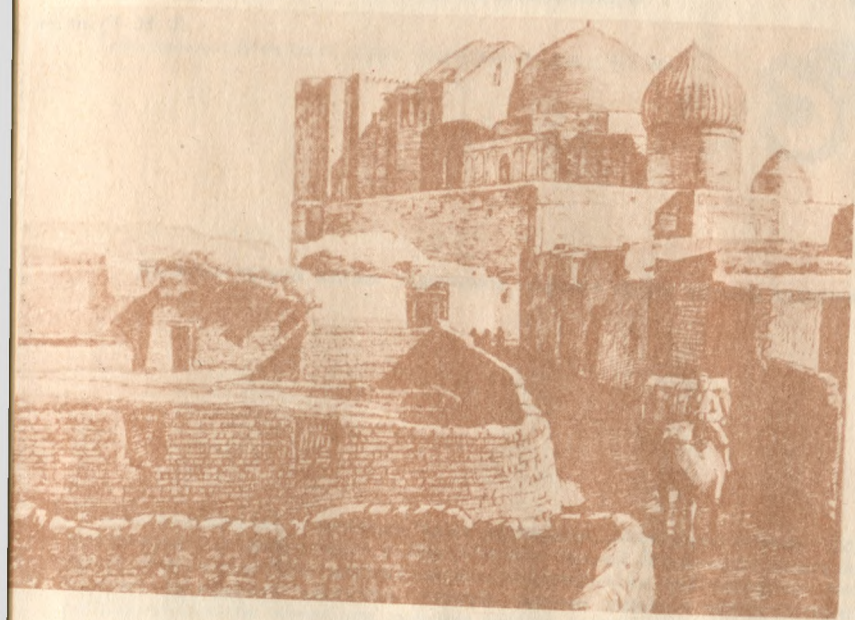
Ж 440200000—097
404(05)—95 215—95

ISBN 5-625-02475-8

© Жәнібеков Ө., 1995

«Адам меніреу табиғаттың жолы салуға жана бермеуін сан алуан қысынында өмір сүреді. Бірақ ауыздықтауға болмайтын құбылыстардың — циклонның, жер сілкінудің, цунамның қай-қайсысының да алдын алуға болатыны белгілі. Бұрқанған апатқа тікелей қарсы тұруға болмағанымен, одан сақтануға болады. Сол үшін де бізге метеорология, сейсмография, геология немесе гидрология қажет. Этнология да осы ғылымдар сияқты. Ол этногенез заңдылықтарын өзгерте алмағанымен, не істеп, не қойғандарын сезіне бермейтіндерді екі ұшты қылықтан сақтандыра алады».

Л. Н. Гумилев

Қасиетті Түркістан көшесінде. 1910. Фото.

АЛҒЫСӨЗ

арихшы-этнограф, өнертанушы ғалым Өзбекәлі Жәнібсковтың «Жолайырықта» атты кітабында автордың мұнан бұрын жарық көрген «Қазақ қолтумасының мәдениеті», «Жаңғырық... Алтын домбыра жайындағы аңыздың ізімен», «Уақыт керуені» деген еңбектерінде айтылған қазақтың тарихы мен этнографиясына, дәстүрлі өнері мен шығармашылығына байланысты тұжырымды ой-пікірлер одан әрмен жалғастырылады. Бұл жолы алғашқы аңшының қосы мен кепесінен жылжымалы және тұрақты баспаналардың соңғы үлгілеріне дейін жүздеген, тіптен мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан халық сәулеткерлігі жөнінде сөз болмақ.

Өзбекәлі Жәнібсковтың бұрын-соңды жүргізілген тарихи, археологиялық және этнографиялық зерттеулерге, өзі жинаған мәліметтерге сүйене отырып, қазаққа тән жылжымалы баспананың түрлерін — қос, күрке, абылайша, туырлық үй, ақүй, караүй, отау, орда деп, тұрақты мекенжайдың үлгілерін — шошала, қоржынүй, тоқалтам, тіркеспе, шарбақүй, дүкен, қыстық деп жіктегені өте орынды әрі ғылыми тұрғыдан қисынды. Ал олардың құрылымы мен пошымын этнографиялық дәлдікпен сипаттай отыра суреттерін бергені кітаптың құндылығын арттыра түскен. Мұның өзі автордың алғашқы аңшы қосынан (о бастағы аты белгісіз) киіз үйге өтетін баспана — күрке, абылайша түрінде, ал кепесінен (бастапқы аты белгісіз) қоржынүйге өтетін баспана — қақыра түрінде болғаны ықтимал деп жорамалдау үшін ғылыми тұрғыдан көп ізденгенін көрсетеді.

Кітапта халқымыздың қазақ, қыпшақ атанып жүріп, төрт түлік мал ұстап, көшпелі өмір кешкен тұсындағы негізгі баспанасы — киіз үй болғанын айта келіп, автор оның көшпелі халықтардағы баспананың қай-қайсысынан болса да шоқтығы жоғары, жылжымалы тұрғын үйдің ең жетілдірілген түрі болған, дейтін пікірді өрбіте түскен. Киіз үйдің қазіргі тұрмысқа да қызмет ете алатынын ескере отыра, ол киіз үй жасау өндірісін Маңғыстау, Сырбөйі, Талас — Шу аңғарында дамыта түсу мүмкіндігінің мол екеніне назар аударған.

Қазақтағы тұрақты мекенжайдың қадым заманнан бастап-ақ қалыптаса бастағаны мәлім. Аңыз-ақсөз, елдік, үскірік аязды болып келетін құлазыған кеңістіктің табиғи ерекшеліктеріне, оны мекендеген елдің әр түрлі топтарының күнкөрісіне, кәсібіне сай пайда болған тұрақты баспананың түрлерін этнографиялық тұрғыдан сипаттап қана қоймай, автордың көне құрылыстарда пайдаланылған материалға, жапсарбасқа, қаптама қыптарға, үйлердің төбежабынына, есік-терезе ойықтарына, сәулет құрастырмаларына, ішкі жасауына мән бергені кітапта басылып отырған суреттерден де көрінеді. Кеңіл аударарлық тағы бір жағдай — қоржын үйде теріскей жағынан итарқасы онымен бірге жабылатыны, азық-түлік қоймасының қызметін атқарған қосалқысы — түнектің болғаны жайындағы мәлімет. Автордың мұндай қосалқылардың Ежелгі Отырардағы археологиялық қазба үйлерде де кездесетіні — қазақтың қоржынүйінің ертеден келе жатқан үй құрылысының бірден бір нұсқасы екендігіне меңзейді деген тұжырымына да тонығынан қосылуға болады.

Зерттеушінің пікірі бойынша, баспананың жылжымалы және тұрақты түрлерінен көрінетін халық сәулеткерлігінің ерекшеліктерін, заңдылықтарын ұғынудың өзі бар өмірі дала жағдайымен тікелей байланысты ауыл адамдарының, жыл өткен сайын меңдеп бара жатқан құрылыстағы біркелкіліктің кіріптарлары болып алған қала тұрғындарының мекенжай салу ісінде мұқияттылық көрсете білуіне көмектесетіні даусыз. Өкінішке орай, қазақ ұсталарының қолынан шыққан жылжымалы баспананың алты қанат киіз үйден басқаларының бәрі із-түзсіз құрып біткен, ал тұрақтыларынан — қоржынүй, тоқалтам, тіркеспе қыстаулардың араігі сақталып қалғандарының

көпшілігінде төбежабын атымен жоқ, есік-терезесі бұзылған, қаңқасы құлап бітуге айналған. Бұл, әрине, олардың жаңа тұрмыс «талаптарына» сай келе бермейтіндігінен ғана емес, ескінің көзі — көне құрылыстарға ұқыпсыздықтан туған жағдай. Бұларды зерттеп, сәулеткерлік немесе тарихи жағынан маңызы барларын есепке алу, қалпына келтіру, пайдалы жақтарын дағдылы үй құрылысына ендіру жұмыстарына көңіл бөлінген емес. Бұл салада ғылыми зерттеулер, құрылыс жобалары да жоқтың қасы. Алматы маңында ашық аспан астындағы музей ұйымдастыру ісі де шешімін таба алмады.

Біздің ойымызша, осылайша қалыптасқан қал-ахуалды ескере отыра, жолайырыққа тірелген тығырықтан шығудың жолдарын қарастырған жөн. Мұның өзі халық сәулеткерлігі сияқты маңызды істі зерттеп-білуге қосылған үлес болар еді.

Бұл еңбекте халық сәулеткерлігіне байланысты қыруар атаулар келтіріліп қана қоймай, оның түсіндірмелі сөздігінің кітап соңында берілуі де өте құптарлық жай.

«Жолайырықта» — «Аркас» өрбіту қорының кітапханасы атты серия бойынша шығарылатын, кезінде әр түрлі себептермен жарық көре алмаған, уақыты жеткендіктен сирек кездесетін бұйым-тайға айнала бастаған немесе шет ел тілдерінен қазақшаланбағандықтан оқырман қауым назарынан тыс қалған басылымдарға жолашар кіріспе кітап ретінде жазылғандықтан автордың тек сәулеткерлік төңірегінде қалып қоймай, халқымыздың тарихына, дәстүрлі өнеріне, мәдениетіне, сол сияқты парасаттылыққа, адамгершілікке, имандылыққа, тіптен қазақтануға қатысты өзекті мәселелерге көңіл аударғанымен де құнды.

Ойымызды қорыта келе айтарымыз, қазақтың көркем әдеби тілімен жазылған бұл еңбек — ғылыми жұртшылық үшін, әсіресе сәулеткерлік тарихын зерттеушілер, мұғалімдер мен студенттер, оқушы жастар үшін, сондай-ақ туған халқының тарихын, мәдениетін білгісі келетіндердің баршасына мол мағлұмат беретін аса құнды ғылыми шығарма деңгейіндегі туынды демекпіз.

*Халел АРҒЫНБАЕВ,
тарих ғылымдарының докторы, профессор.*

АТАМЕКЕН

л аузындағы аңыздардың бірінде, кешегі қилы-қилы заманда қазақтың іргесі берік, кеудесі көтеріңкі, мерейі үстем, рухы басым болсын деп «қой үстінде бозторғай жұмыртқалайтын» жерұйық іздеп, сарсаңға түскен бабамыз Асанқайғы бірде Нарын құмында болғанда:

«Ей, Нарын!
Құмдарың бұйрат-бұйрат
таудай екен,
Құлының тайдай екен,
Тайың айғырдай екен.
Жеті жыл қатарынан
жұт болса да,
Тұяқты мал қалса,
Сенің бауырыңда
қалады екен»,—

дегені жайында айтылған.

Ядролық жарылыстардың кесапатына душар болған сол Нарынның бүгінгі өксігін кім көріп, кім жоғын жоқтар екен. Адам мен табиғаттың арасындағы алшақтап бара жатқан сәйкессіздік анау. Нарынның құмы сияқты апат аймағына айнала бастаған жерлердің күн өткен сайын көбейіп бара жатқаны мынау. Бәлкім, бұл да тағдырдың тауқыметі шығар, «экология» деген түсініктің өзіне де үлкен мән беретін болып алдық. Рухани экология. Имандылық экологиясы. Тілдегі экология,.. тағысын тағылар. Көтеріп отырған мәселеміз де кезінде елтануда, мұратануда жіберілген келеңсіздіктердің атамекен болмысында қалдырған іздері қазіргі заманның ренессанстық сипат ала бастауына байланысты қазақ халқы үшін Шығыстағы аса күрделі наным сатысы — тарихаттағы тепе-теңдіктің бұзылуымен барабар болар еді десек, бізді ешкім кінәлай қоймас.

«...Атамекен. Қайда жүрсең көкейінде жатады екен». Тегі, осылай деп қазақтың әсем тәтті әуенінде босқа айтылмаған. Тамырын тереңге жайып, түп-тұқиянын сонау ежелгі металлургиядан, бақташы қауымнан, қарабайыр егіншіліктен тартатын қазақ қоғамының арттырғаны — рухани әлемінің өзіндігі,

дәстүрлі мәдениеті мен өнері. Шаруашылық пен тұрмыс ұйымдастырудан, сәулеткерлік пен кәсіпшіліктен, бейнелеу өнері мен киім-кешектен, суырып салма ақындық пен әуезден, әншілік пен билеу машығынан, қоғамның имандылық, ізгілік дәстүрлерінен көрінетін қазақ жасампаздығы мен шығармашылығының әлі де болса ашыла қоймаған тұстары жеткілікті.

Қоғамдық ойдың жаңа мынжылдықтың қарсаңындағы даму үрдісі қазақ халқын да алғашқы рухани бастауларына қайтып оралта бастады. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болуы оның бойына қуат, ойына айқындық беріп, ілгері мақсатқа жігерлендіре түсті.

«Жүрегім, мен зарлымын, жаралыға
Сұм өмір абақты екен саналыға.
Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі
Сондықтан жаным күйіп жанады да», —

деп, Мағжан сияқты іштей күңіренген қазақ енді «Ау, осы біз кіміз, дүние-жүзілік өркениетке қандай үлес қостық?» деген сұраққа жауап іздей бастады. Өз басым осы бір сұраққа пайымды жауапты халық сәулеткерлігінен де іздеген болар едім. Өйткені қазақтың киіз үйінің құрылымы мен безендірілуі жағынан тарихқа белгілі құрастырылып-ажыратылатын баспаналардың қай-қайсысынан болса да шоқтығы жоғары көрінетіні, тіркеспе қыстауының, тоқалтамының, қоржын үйінің, сырт қарағанда ерекше әсер қалдыра қоймайтынымен, сәулеткерліктегі қарапайымдылықтың, үйлесімнің, ұқыптылықтың үлгісі болғаны хақ. Қазақта сақталған ескерткіштердің басым көпшілігінің күмбезді болып келетіні, ал күмбездің, сәулеткер Т. Бәсенов айтқандай, белгілі бір дәрежеде киіз үйдің қаңқасына еліктейтіні белгілі. Сәулеткерлікте кеңінен тараған күмбезді құрылымы, ондағы дарбазалы кіреберісті, мәнерлеп құйылған қыштардан құрастырылатын әшекейді жалпы Орта Азия құрылыстарына тән үш ерекшелік деп есептей отыра, белгілі орыс ғалымы А. Н. Бернштам мұндағы күмбез тұрғызу, оның біртұтастығын қамтамасыз ету идеясы көшпелі қауым мекендеген теріскейден (Дешті Қыпшақтан — Ө. Ж.) келген деп бөле-жара айтқан¹.

«Халық сәулеткерлігін әуені мен сарыны жаныңды баурап алатын бейне бір әуез десек те болады», — деп отыратын еді менің өзім ерекше қадір тұтатын сәулеткер Малбағар Мендікұлов. Қазақтың киіз үйі, тіркеспе қыстауы, тоқалтамы, қоржын үйі біз үшін тек ескінің көзі ғана емес. Олардың құрылымдық ерекшеліктерін, әжетке жаратылған материалдарын, құрылыс тәсілдерін, тұрмысқа үйлесімін зерттеп-білу арқылы халқымыздың өткендегі өміріне, тұрмыс-салтына, күнкөрісіне, өндіргіш күштеріне, құрылыс мәдениетіне, әлеуметтік қарым-қатынастарына ілтипатпен қарайтын боламыз. Бұл ескіге қайта оралудың, өткенге бой ұсынудың әрекеті емес. Керісінше, бар өмірі дала жағдайымен байланысты ауыл тұрғындарының, шектен тыс біркелкіліктің кіріптары болған қала халқының үй тұрғызу секілді жауапты істе мұқияттылық көрсете білуін қажет ететін атамекеннің қамымен байланысты еді.

¹ Бернштам А. Н. Архитектурные памятники Киргизии. М. 1950.

Ата-баба мұрасын қорғау және пайдалануда қалыптасқан қал-ахуалды ескере отыра, сәулеткерлік немесе тарихи-этнографиялық жағынан маңызы бар ескі құрылыстарды іздестіріп, есепке алу, мүмкіндігінше бұрынғы табиғи ортасына қайта оралта түсу — заттық-тұрмыстық мәдениеттің осы бір құрамдас бөлігін зерттеп-білу ісін мемлекеттік дәрежеге көтергенде ғана мүмкін болатыны өзінен-өзі түсінікті. Мәселе жұртқа олардың сұлбасының реңкін, қаңқасының өңін шығара көрсете білуде болып отыр. Тұрақты мекенжайдың қазаққа тән үлгілерінің қайсы біреулерін жаңа материалдан тұрғызып, қаланың немесе ауылдың күретамырлы көшелеріне орналастырып, инженерлік-коммуникациялық жүйеге қосатын болса, мұндай құрылыстарды насихаттау ісіне қосылған үлес болар еді.

Дүние жүзі қазақтары құрылтайының шешімімен Алматыда құрылатын Халықаралық қазақ орталығының шет елдердегі қазақ қауымдастықтарымен рухани, мәдени және іскерлік қатынастарды дамытып қана қоймай, тарихи-мәдени мұраны сақтап қалуға, халқымыздың дәстүрлі өнерінің ұмытыла бастаған тұстарын қайта жаңғыртуға бағытталған іс-қарекеттер жүргізуді алдына мақсат етіп қойып отырғаны құптарлық.

...Атамекен. Қандай қасиетті түсінік десеңізші. Оған сүйіспеншілік адам бойына ананың әлдиімен, балалық шақтың аңыз-ертегілерімен, ойындарымен, даланың жұпар иісімен, таудың құзымен, көлдің айдынымен, тіптен ұлттық мақтанышпен де сіңіседі екен. Халқымыздың өткен жолына перзенттік көзбен шолу жасасак, біз оның рухани, мәдени, парасаттық мүмкіндіктері толығынан іске қосылды деп айта алмаймыз. Оның басты себебі, өзгені былай қойғанда, миллиондардың өмірін ала кеткен аштық-жалаңаштықта, 30-жылдардың дүрбелеңі де, қазір тарихтың үлесіне тиген басқа да алапат қиыншылықтарда болды. Кім білсін, 30-жылдардағы қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандары болған арыстарымыз аман тұрғанда, біздің халықтың рухани, мәдени, парасаттық дамуы да басқаша болар ма еді. Ата-баба мұрасының біразынан айрылып қалғанымыздың өзі де сол ел басынан кешкен қасіреттің зардабынан болды ғой. Мұны қалай ұмытарсың.

Қай халықтың болса да рухани әлемі, ең алдымен оның дәстүрлі өнерінен көрінетіні мәлім. Өкініштісі, кеңес өкіметі жылдарында сырттан келген сәулет эклектикасының ғасырлар бойы қалыптасқан халық жасампаздығының көрінісі болып табылатын ұлттық үй құрылысын ығыстырып үлгіргені. Мұның

Көктің белгісі

Судың белгісі

Жердің белгісі

Құс

Балық

Ағаш

ТҮРКІ БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ОЮ-ӨРНЕГІНДЕП КЕСКІНІ

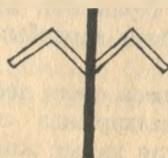
Мақұлықаты

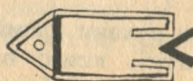
Нәубетаты

Ғарыштаты

Тікесі

Көнетүркі белгілерінің қазақ ою-өрнегіндегі кескіні.

өзі «қазақта киіз үй мен мазардан басқа ештеме жоқ» деген қасаңқы пікірдің кеңінен орнығуына әкеліп соқты. Көп жылдар бойы білікті маман — сәулеткерлерді тек классикалық сәулет өнерінің негізінде дайындап келгендіктен қазір ұлттық үй құрылысын жете түсіне білетін сәулеткерді сұқ саусақпен көрсету де қиын. Енді халық сәулеткерлігі негізінде жаңа тұрмыс талаптарына сай тұрғын үй үлгілерін қалыптастыру үшін жылдар керек. Ал қалай болса солай тұрғызыла салынған үйлерге мен мұңдалап тұратын қазақтың «қошқар мүйізін» жапсыра салудан үй құрылысының ұлттық үлгілері шыға қоймайды. Мұны да ойланған жөн.

Қазақ ою-өрнегінің көркем ойдың және оның икемді баламасы — түрдің ғасырлар бойы белгілі бір тәртіппен дамып келгеніне байланысты өзіндігі мен өзгешеліктерін сақтап, бізге жеткені мәлім. Онда елдің тектестік жағынан қалыптасу кезеңіне меңзейтін жайттар да жоқ емес. Мысалға алсақ, көне түркілердің түсінігі бойынша құс — көктің, балық — судың, ағаш — жердің белгісі болған екен. Ал олардың қазақ ою-өрнегінің мақлұқаты, нәубетаты, ғарыштаты, тікесызықты, нышандық, танымдық т. б. сарындарының мазмұнын байыта түскені белгілі.

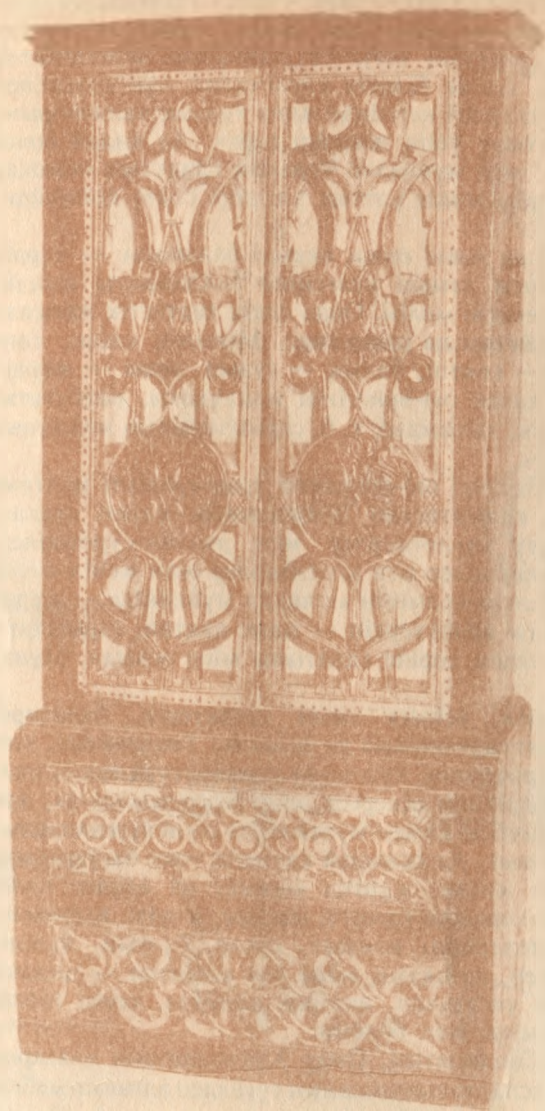
Мұны жете түсінген халық шеберлері ою-өрнектегі тепе-теңдікті қолтума өнердің түр-түріне пайдалануда қалыптасқан айқындықты қатаң сақтап, мінсіздікке жеткен болса, қазіргі сәулеткерлер мен дизайн-суретшілер, тоқымашылар мен тігіншілер, қолөнершілер мен модельерлер оған жеңіл-желпі қарайтын болып алған. Үйлесімі келсін-келмесін «қошқар мүйізінің» — құрылыстан, киім-кешектен, тікесызықты өрнектердің — ыдыс-аяқтан, ғарыштаты әуендерінің — текеметтен, түскестеден көріне салатыны міне осыдан. Мұнда да бір жүйе керек сияқты.

Қазақтың дәстүрлі киім-кешегін, әсіресе оның еркектерге, балаларға тиістілерін музей қорына жинап, арттырғанымыз да шамалы. Тоқыманың, киіз басындысының, былғарының, аң терілерінің, күдерінің температуралық-ылғалдық тәртіп жоқ жерде сақтала бермейтінін ескерсек, енді бірер жылда-ақ, ары кеткенде 40-50 жылдың о жақ, бұ жағында қазіргі музейлерде ілулі тұрғандардың іріп-шіріп, түсіп қалатыны айдан анық. Ал осындай қауіптің төне бастағанына қарамастан олардың баламаларын жасап, жұртқа көрсету ісі әзірше қолға алынатын түрі жоқ. Дәстүрлі киім-кешекке қажетті масаты, мәуіті, қырмызы, зер, бөтес, бедерлі, седеп кездемелерінің, көмшат, сусар, бұлғын, құндыз терілерінің құрығаны қашан. Тіптен, қазақтың өзіне тән кәсіптен — шекпен тоқудан, зерлі оқа тігуден, күдері ұқсатудан, шегірен илеуден, көнді таптаурындаудан көз жазып қалғанымызға жол болсын.

Болат Сарыбаевтың, Садық Қасимановтың, Омар Хаймолдиннің қажырлы еңбегінің арқасында қазақтың әуез аспаптарының санын түгелдеп алғанымызбен, сапасын жақсарту, концерттік дағдыға енгізу жағы созылып кетті. Әуенді көмеймен салатын өнерден, домбырадағы қара қағыстың қайсы бір қисындарынан, іліп-қақпайдан, шаңғауыз, сыбызғы күйлерінен мүлдем айрылып қалдық десек те болады. Сыбызғының А. Затаевич суреттеген, сахнада Ысқақ Уәлисов ойнаған он екі тесікті түрі мүлдем жоғалып кеткен.

Кезінде жалғыз ойыншысы бар «театр» іспетті болған, бірнеше өнердің — әңгімешінің, қалжыңбассықақшының, әншінің, күйшінің, бишінің, шарғышының, «ат құлағында ойнаған» шабандоздың, тағы басқалардың басын қосқандықтан, әр түрлі кейіпке кіріп, ұртымен, көмейімен, мұрнымен жануарлардың үнін,

Асадал. Авторы белгісіз. XIX ғ. аяғы.
Ағаш шекпесі. Бояу. Торғай облыстық
музейі.

Асадалдың қақпағындағы бітпес желісіне құрылған бәйтеректі (өмір ағашы) бейнелегенде бізге аты-жөні белгісіз шебер әлемдегі шексіз қозғалысты, мәңгілік өмірді, өзара байланыстылықты, үйлесім мен реттелген тәртіпті көрсету үшін күн шұғыласына малынған гул шиыршығын, қазақ ою-өрнегінде сирек кездесетін ілтипаттық белгісі — лотостың, ежелден келе жатқан мейірімділік, тілектестік нышаны — қырғауылдың суреттерін алған. Төменгі суырмаларының әшекейінде «құпияға» толы әлем кеңістігінің белгісі — шеңбердің қисынын айқындай тусу үшін беймәлім тұңғыыққа, алыс қашықтыққа меңзейтін күрік, ерсілі-қарсылы жол, толқын, табиғатты жандандыратын күн, күн нұры, бұлт, жауын-шашын нышандарын пайдаланған.

Шұғыла

Шыршык

Лотос

Бітпес

Қырғауыл

Бұлт
Жаңбыр

Шеңбер

Күрік,
жол
Толқын

Күн
нұры

Күн

Қазақтың аспан әлемі жөніндегі түсінігінің ағаш шекпесіндегі көрінісі.

жасы әрқилы адамдардың даусын салып, домбырасын алдына ұстап та, арқасына қойып та, башайымен шертіп те күй тартып қана қоймай, аяғына бақан байлап, желіп бара жатқан салт аттыны қуа жөнелетін Берікбол Көпенұлынан, билеу машығын, айла-шарғы жасауды асқақтаған әнмен ұштастырып, жұрттың делесбесін қоздыратын ойын-сауық көрсететін Шашубай Қошқарбайұлынан, кемпірі мен шалын ұрыстырып, қызын еніретіп, бұзауын мәңіретіп, малын қасқырға шаптырып «қыз ұзататын», «екеудің таласын, үшеудің керісін, бесеудің жанжалын» (Мұхтар Әуезов) шығарып елдің айызын қандыратын Қалибек Қуанышбайұлынан қалған дәстүр де құрыған.

Қазіргі қазақ билері деп жүргеніміздің барлығы дерлік концерттік билер болғандықтан жұрт мүлдем билемейтін болып алған. Оның үстіне «бізде би болмаған» деп аузын қу шөппен сүртетіндер де алмаса қойған жоқ. Ау, сонда басқаны былай қойғанда, «би», «билеу» деген түсініктер қайдан шыққан? Неге біз «танцы», «дансы» демейміз. «Би күйлері» деген белгілі бір мазмұнға құрылатын халық туындыларын қайда қоямыз? Той-томағаларда, халық мейрамдарында көпшіліктің қатысуымен орындалатын қазақ билерін неге қалыптастырмасқа. Осындай игілікті мақсатқа аса құдіретті ақпарат құралы — теледидарды да пайдалануға болады емес пе?

Жұрттың имандылығының, парасаттылығының азайып бара жатқаны, от басы-ошақ қасының берекесі кете бастағаны, үлкенді сыйлау, кішіге инабатты болудан қалып бара жатқанымыз да көріне бастады.

Кім білсін, коммунистік идеологиядан бірден бас тартқанымыз құптарлық болды ма, әлде асығыстық болды ма, оны өмір көрсете жатар. Бірақ оның орнын толтыратын, жұртты ілгері үмітке жетелейтін бағыт-бағдардың уақтылы бола қоймағаны «қайта құрыламыз» деп жүріп, өзін-өзі шексіз қамшылағанның адам болмысындағы ащы табын көріп, тарихты өшіріп те, көшіріп те түзеу мүмкін емес екенін енді ғана түсіне бастаған қазіргі кезеңде керісінше нәтижелерге алып баруы мүмкін.

Шын мәніндегі экономикалық, саяси-әлеуметтік мүлтіксіздікке жету үшін республикада қалыптаса бастаған қал-ахуалды мұқият ескеретін, мейлінше ойластырылған, шегіне жеткізе үйлестірілген мәдени-идеологиялық құрылғыны — халыққа тәлім-тәрбие беру жүйесін жасауға баса назар аударған жөн. Мұның өзі жұртты халқымыздың өткен жолына, мәдениетіне, тіліне, дәстүрлі өнеріне сүйіспеншілікпен қарайтын отаншылдық рухта тәрбиелеу ісін түбегейлі бір арнаға түсіруге мүмкіндік берер еді. Ойластырылған тәлім-тәрбие жүйесінің бірлік, елдік, егемендік белгілері негізінде халықтың бойындағы қайраты мен жігерін парасаттылыққа бағдарлайтыны даусыз.

ЖОЛАЙЫРЫҚТА

ақыт. Жел үрлеген еспе құм секілді екен бұл шіркін. Өмір тезінен өткен шаруаның бетін жауып, жым-жылас етіп кете беретінін қайтерсің Шынтуайтына барсақ, қазақтың дәстүрлі өнерінің тарих қойнауларында қалып қойғандары да, із түзсіз құрып бітуге айналғандары да осы уақыт дүрбелеңімен байланысты емес пе? Уақыт өткен сайын оларды зерттеп білудің де, мүмкіндігінше бұрынғы табиғи ортасына оралта түсудің де қиындай түсетіні тағы бар. Біздегі ғылыми тұжырымнан гөрі түйсігі жете бермейтіннің бәрін өзгеге теліп, жаңалық көрсе-ақ, «Ей, мынау қазақтікі емес қой!» деп көлгірситін лауазымды азаматтардың сөзіне көбірек құлақ асатын әдет те, бәлкім, уақыт қисынынан туған жайт болар.

Уақыт. Бәрі де уақытпен байланысты. Бірде «Алтын алма» фестивалінің Медеу мұз айдынындағы ашылу салтанатында «Алтынай» халық биі ансамблі түркі-қыпшақ заманынан ел есінде қалған, Шашубай, Берікбол, Жүнісбек секілді би өнерінің саңлақтарына танымал, әйгілі өнерпаз, халық суретшісі Дубәкір Ысмайыловтың тек өзі ғана емес, кезінде әкесі мен атасы, тіптен бабасы жұртпен қосылып билеген ежелгі халық ойыны «Алқақотанды» орындағанда бір дара басшының: «Ей, мыналарың нанай биі ғой» дегені бартын-ды. Сол сол-ақ екен, «Алқақотан» фестиваль бағдарламасынан алынып тасталды. Тіптен мұнан былайғы концерттік бағдарламаларға енгізілмейтін болып алды. Сонда осы жұрт «Алтынайдың» шығармашыл ізденісіне, жасы ұлғайып, тұрмыс қажыта бастаған қарт өнерпаздың, тіптен биді қалпына келтіруге ат салысқан, қазір арамызда жоқ, аса дарынды педагог-балетмейстердің жанына дақ салғанын ойлады ма екен?!

Өмірде мұндай ыңғайсыз сәттер бола беретіні белгілі. Солай бола тұрса да, мәселенің бұл жағына көңіл аударып отырғанымыз біреуді мұқату үшін емес, кім-кімге болса да енді ғана есін жиып, бой түзей бастаған халықтың көне тарихы мен дәстүрлі өнеріне жеңіл-желпі баға бере салуға болмайтынмен байланысты еді.

¹ Әңгіме Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген қайраткер Ольга Всеволодовна Голушкевич жөнінде болып отыр.

Халық сәулеткерлігі жөнінде сөз қозғағанда, бізге ең алдымен жылжымалы тұрғын үй мен тұрақты мекенжайдың қай-қайсысын алсақ та бейне бір жинақталған түрде елдің шығу тегіне, өткендегі өмір салтына, тұрмысына, кәсібіне, күнкөрісіне, ой-өрісіне, ғасырлар бойы қалыптасқан құрылыс мәдениетіне меңзейтін құбылыс екеніне көңіл аударған жөн. Өйткені, зерттеушілердің айтуына қарағанда, аңдардың қаптаған табындары босып жүрген есте жоқ ерте заманда қазақ даласында адам әуелде аңшы, кейіннен малшы, аса бай нәубетатты тау бөктерлерінде, өзен аңғарларында алғашында теруші, соңынан егінші болғанға ұқсайды. Малды қолда ұстап-бағуды кәсіп ете бастағандар да оны жемдеуге мүмкіндігі бар сол алғашқы қарабайыр егіншілер болған.

Ғасырларға созылған қуаңшылық бірте-бірте табиғатты қуратып, жайылымдарды жүдете бастаған соң, шамамен айтқанда, біздің дәуірімізге дейінгі IX — VIII ғасырлардан бастап, дала тұрғындары бүкіл сахараның шөбін түгелдей пайдалану үшін малды бір жерден екінші жерге, онан әрмен айдап бағуға машықтана бастаған. Қазақ жерінде көшпелі қауым осылайша пайда болған. Бақташылар бір-бірімен тікелей қатынаста болғандықтан, кейіннен тайпалық негізде біріге түсуге жол ашқан әдет-ғұрыптық, мәдени-тұрмыстық, инабаттылық қалыптарды орнықтыра түскен. Мұның өзі дәстүрлі өнер, соны мәдениет, өлен-жырға, ертегілерге, нақыл сөздерге, аңыз-әңгімелерге толы ауыз әдебиетін жасауға жағдай туғызған. Сол дәуірдің аңтабы стиліндегі кейбір туындыларының мазмұндық желісінің тек тасқа қашалған суреттерден ғана емес, қазаққа тән аңыздардан, ою-өрнектерден, зергерлік бұйымдардан да көріне беретіні, міне, осыдан.

Тауқымсті мол күнкөріс қамы дала тұрғындарын ерте заманнан бастап-ақ мінезі әр қилы асау табиғаттың, құбылмалы ауа райының ыңғайына орайластырылған баспана үлгілерін қалыптастыруға мәжбүр еткен. Табиғаты әр түрлі жекелген аймақтарда олардың құрылымы жағынан бір-біріне ұқсас болғанымен, іске жаратылған материалы, төбе жабыны жағынан әр түрлі болғаны ықтимал.

Өйтсе де, осыдан жүздеген, тіптен мыңдаған жылдар бұрын ең байырғы құрылысшылар болған алғашқы қауым адамдарының өзі де қазіргі үйлермен салыстырғанда түкке тұрғысыз тұрпайы баспанасын жер ыңғайына, қолға түскен материалдың — ағаш бұтақтарының, қабығының, аң сүйектерінің, тері-терсектің, шөп-шалаңның ерекшеліктеріне қарай ұқсата білген. О бастағы аңшылардың, терушілердің, қарабайыр егіншілердің жасампаздығы да, кейініректегі көшпелі, жартылай отырықшы және отырықшы қауымдастықтарға тән құрылыс ісінің де айналадағы ортаның әсерімен қалыптасқаны мәлім.

Алғашқы аңшының дала жағдайында қалыптастырған баспанасы жерге кадалған сырықтардың басын қосып буатындықтан қаңқасы сүйір болып бітетін, сырты ағаштың қабығымен, аң терілерімен жабылатын қос (бастапқы аты белгісіз) немесе жерді шұқырлап қазып, ортасына төбедегі түтін шығатын тесіктің ернеуін шабақтауға орайластыра әр жерден қойылатын, бір-бірімен байластырылған тіреуіш ашаларға ағаш бұтақтарын тастап, үстін шөп-шалаңмен жаба салатын, кіріп-шығатын ойығы бар кепе (бастапқы аты белгісіз) болған деп жорамалдауға болады. Ал жерді шаршылап қазып, алынған топырақтың есебінен биіктей түсетін қабырғасының қақ ортасына кесе-көлденең белағаш (қары) қойып, екі жағына қарама-қарсы ағаш кеспектер (пәруаз)

тастап, үстіне топырақ салып, лаймен сылайтын, түтін шығатын ойығы, кіріп-шығатын есігі бар жеркепенің кейінірек пайда болғаны ықтимал.

Ғасырларды артқа салып, көшпелі малшылар аңшының сүйір қосын, егіншілер кепесін бірте-бірте жетілдіре түскендіктен қазақ даласында тұрғын үйдің жылжымалы және тұрақты түрлері қатар дами берген.

Қостан киіз үйге өтетін баспана — күрке, абылайша түрінде, кепеден қоржын үйге өтетін баспана — қақыра (бастапқы аты белгісіз) түрінде болғаны даусыз. Қостың сырықтарының ұшы енді бұрынғыдай бір буда шөппен байластыра салынбай, ортасында түтін шығатын тесігі бар шығыршыққа кигізілетін кейіпке енген. Алайда қостың ортасына қарай еңкіш қабырғасы уақытша пайдаланудың талаптарына сай келгенімен, көшпелі қауымның өмір баки тұрып, күнелтуіне ыңғайсыз екені көріне бастаған. Сырықтардың ұшы енді арнайы тесіктері бар шеңберге (шанырақтың бастапқы түрі) қадалатын болғандықтан қостың қаңқасы түзеле түскен.

Өстіп, қоста шанырақтың пайда болуы баспананың бұл түрінің түбегейлі өзгерістерге түсуіне жол ашқан. Оның сырықтары енді екіге бөлініп, төменгілері бірте-бірте бір-бірімен қабыстырылатын керегенің, жоғарғылары шаныраққа қадалатын таякшалардың (уықтардың) кейпіне ене бастаған. Осылай кереге, уықтардың бастапқы түрлері пайда болған. Жүздеген жылдар өткеннен кейін күркенің (қостың) қабырғасы қазіргі киіз үйдікіндей, опонай құрастырылып-ажыратылатын торкөз қабырғалардан (керегелерден) оларға байлас-тырылатын, түп жағы иіңкілеу болып келетіндіктен құрылғыға күмбез келбетін беретін уықтардан, шанырақтан, маңдайша, табалдырық, босағадан құрастырылатын екі жаққа айқара ашылатын ағаш есіктер (сықырлауық) тұратын қалыпқа келгені қазақтың киіз үйін аса мұқият үйлестірілген құрылыстардың қатарына қосқан.

Киіз үйдің кереге-уықтарының, маңдайша, табалдырық, босағасының терминдері немесе ызба таңғыштармен, арқан-жіптермен байластырылатыны мәлім. Тек сықырлауықтың ғана маңдайша мен табалдырыққа ергенек¹ арқылы бекітілетіні бар. Қазақ арасында «Ергенек кетсе, есіктен береке кетер» деген мәтелдің кеңінен тарағаны оның «Ауызбірлік кетсе, от басынан құт кетер» деген пәлсапалық мәнімен тікелей байланысты. Ұрпақтан ұрпаққа алмасып келе жатқан осы бір ата сөзінің біздің замандастарымыз үшін де өнегелі өсиет болып қалғаны даусыз.

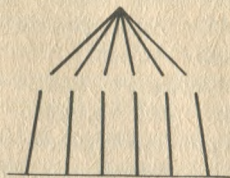
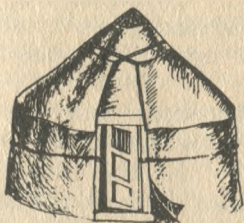
Ал баспананың тұрақты түрлеріне көшу үрдісі Қазақстан жағдайында көпшілік қолды материалды қарастыру мен мекенжайдың жер ыңғайына қарай орайластырылған нұсқаларын қалыптастыру ісімен қатар дамыған болса керек. Мұны кепенің жертөлеге, жертөлениң қақыраға алмасу үрдісінен де аңғаруға болады. Кепенің құрылымы жөнінде біз жоғарыда айттық. Оның біршама дамытылған баламасы жертөлени тұрғызудың ең қарапайым әдісі мынадай болған: әдетте жерді шаршылап қазып, топырағын босатқаннан кейін, үстіне су құйып, кидаланған малдың қылымен, қой жүнімен, сабанмен иін қандыра араластырып балшық илейтін де, қазылған шаршының жиегіне бірінің үстіне бірін қатар-қатар етіп жұмбаз ұратындықтан құрылыстың қабырғасы көтеріле беретін. Дайындалған материал біткен соң, шұңқырды төмен қарай тағы да

¹ Ергенек — сықырлауықтың маңдайша мен табалдырықтың арнайы тесіктеріне енгізілетін тетігі

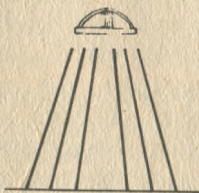
Қос

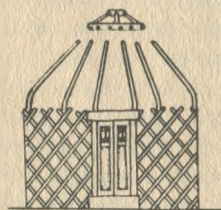
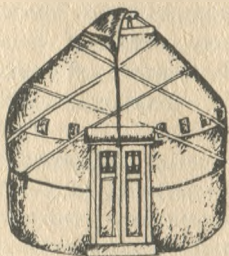
Күрке

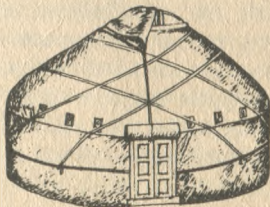
Абылайша

Абылайша
(2-түрі)

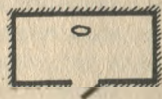
Киіз үй

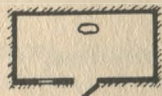
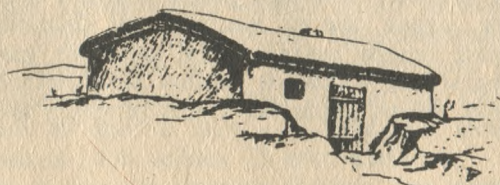
Кепе

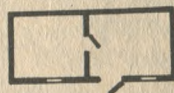
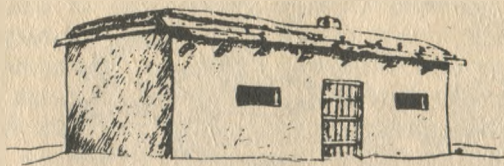
Жеркөле

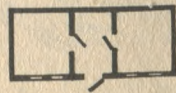
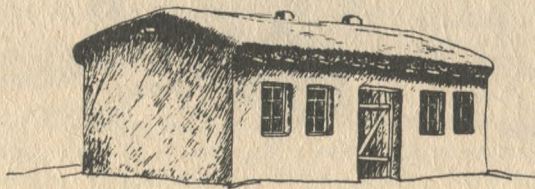
Жертөле

Қақыра

Қоржын үй

әрі көтере түсетін. Күн түсетін жақтан жалғыз терезе, есік шығарылатын. Төмендетілген жердің тереңдігі мен тұрғызылған қабырғаның биіктігі теңелген кезде, іші-сыртын лаймен сылап, төбесін мығым етіп қамыспен, шөппен жабатын да, лаймен сылап тастайтын болған.

Жертөленің ортасына от жағылатындықтан төбесінде әдейі қалдырылған ойыққа түтін тартатын мұржаның шыбықпен шабақталған қарапайым нұсқасы орнатылатын болған.

Тұрпайы жертөленің бізге жеткен баламаларының бірі Сырбойы диқандарының ауладан тысқары егістіктің басына жаз айларына арнап тұрғызатын уақытша баспанасы — өлшек те жертөле үлгісімен салынатын. Тек оның іші-сырты сыланбаған, итарқасы ағаш бұтақтарымен, жыңғылмен, көк жантақпен жабылатын да, жел ұшырып кетпес үшін үстіне әр жерден қам кесек, кеуіп үлгіре қоймаған батпақ тоңғағы тасталатын болған.

Жертөлені қазақ шымнан да, қам кесектен де, тақтатастан да соққан. Ал қақыраны төрт қабырғалы етіп кіре берісімен қоса тайланған шөптен, қамыстан, шабақтан, балшықтан тұрғызған. Іші-сырты, төбесі сылақ арқылы тәртіпке келтірілетін және оттық арқылы жылытылатындықтан баспананың бұл түрі кепе мен жертөлегі қарағанда едәуір алға кеткендік болған.

Арада жүздеген жыл, бәлкім, одан да көп уақыт өткеннен соң қақыраның негізінде кейіннен қазаққа тән тұрақты мекенжайдың жетілдірілген түрлерінің дамуына тікелей ықпал еткен қоржынүй (бұл жөнінде осы кітаптың келесі бір тарауында толығырақ айтатын боламыз) пайда болғаны ықтимал.

Бір қызығы, қазақ қос, күрке сияқты жылжымалы баспананың түрлерін киіз үймен қатар пайдалана бергені секілді, кепе, жертөле, қақыра түріндегі баспана нұсқаларын тұрақты мекенжайдың кейінгі жетілдірілген үлгілерімен қоса әжетіне жарата білген. Мұны қазақтың қайта реттеуге көне қоймайтын

Өлшек. Жаңғыртпа.

үйлік шаруашылығында, күнкөрісінде, тұрмысында ғасырлар бойы мардымды өзгеріс болмағанымен де байланысты қараған жөн.

Қазақ мекендеген ұлан-ғайыр кеңістіктегі күнкөріске байланысты қалыптасқан баспананың о бастағы түрлерінің бірі — осыдан шамамен үш мың жыл бұрын пайда болған, қаңқасы арба үстіне көбіне мығым, сирегірек жинастырып, ажыратылатындай етіп орналастырылатын тұрғын үй үлгісі. Мұндай үйлер ғұндарда да, түркілерде де, көшпелі ұйғырларда да, моңғолдарда да болған. Ал қазақтағы «Доңғалақты үй», «Үйлі арба» жөнінде біздің білетініміз орта ғасырларда бізде болған Гильом де Рубрук, Әбу Абдаллах Ибн Баттута, Фазаллах Ибн Рузбихан, Антони Дженкинсон секілді шетелдік авторлардың жазып қалдырғандары ғана. Азғана құнды материал академик П. С. Палластың «Сапарнамасында» бар. Бірнеше өгіз, түйе қосарлап жегілетін үйлі арбаларда малдың қуығынан, қарнынан тартылған терезелері, кіріп-шығатын есігі, оттығы, көлеміне қарай екі, төрт, алты, тіпті онан да көп дөңгелегі болған.

Бату заманында-ақ «Алтынорданың құрамында «Қазақстан» деген аймақ болған». Сол өлкені мекендеген елдің үйлі арбасын Ибн Баттута былай суреттеген: «Дөңгелекті құрылғыны олар «арба» деп атайды. Арбаның үстіне тұрғызатыны — бір-біріне қайыспен байластырылған ағаштардан құрастырылған күмбез сияқты қаңқа»².

«Олар тұратын үйлер ағаш кеспектерінен құрастырылып, бұтақтармен шабакталған, төбесінде жоғары қарай мойнын созып, ықшамдана түсетін оттыктікі сияқты дөңгелек түтігі бар арба үстіне орналастырылады да, үнемі аппақ болып жарқырап тұруы үшін жүнге әк, ақ топырақ (шамасы бор болар — Ө. Ж.), сүйек үгіндісін қосып басқан ақ киізбен қапалады екен»³. Үйлер мейлінше кең, ені 30 фут (1 фут — 0,3048 м.), дөңгелектерінің арасы 20 фут болған. Осындай үйлі арбаға 22 өгіз жегілген.

XVI ғасырдағы парсы деректерінің бірінде жат жұрттықтарға зәулім биік ғимараттай болып көрінген қазақтың доңғалақты үйлері жайында мынадай мағлұмат бар: «Олардың (қазақтардың — Ө. Ж.) мұндай үйлері ағаштан тұрғызылған, қаңқасы сарайдікі сияқты көтеріңкі және мейлінше кең. Ақ қайыңнан құрастырылған қабырғалары мінсіз, өте сәнді, киізбен, сирек кездесетін түстерге боялған қой терілерімен қапталған. Осындай үйлерде қазақтың сұлтандары мен аксүйектері тұрады. Құрылымы ерекше үйлестірілген доңғалақты үйде 20 адамның жатып-тұруына болады екен. Мұндай үйлерді қосарлап жегілген көп түйе тартады. Үйлер зәулім, биік және сыйымды, тұс-тұсынан ашпалы көздері бар терезе ойықтары берілген. Сырты киізбен жабылған. Ішкі жиһаздары әмірлер мен сұлтандардың сарайларындағыдай мейлінше әсем және үйлесімді»⁴.

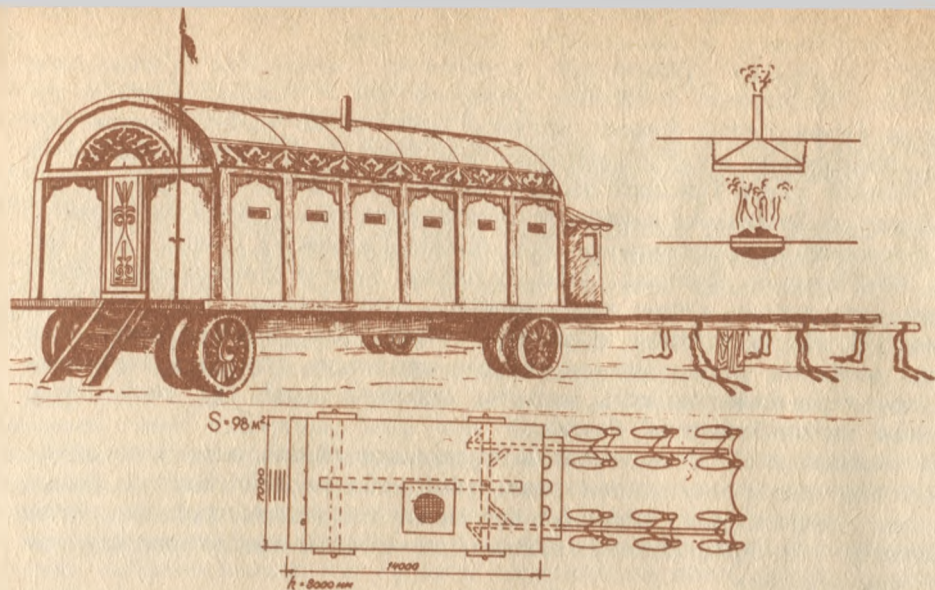
Қос ат жегілетін жеңіл күйме көбіне бойжеткен қызға, жас жұбайларға, бәйбішеге тек көліктің ғана емес, жол үйдің де қызметін атқарған. Мұндай

¹ Э. Хара-Даван. Чингисхан как полководец и его наследие. Алматы, 1992, 253-бет.

² Майдар Д., Пюреев. Д. От кочевой до мобильной архитектуры. М., 1980, 21-бет.

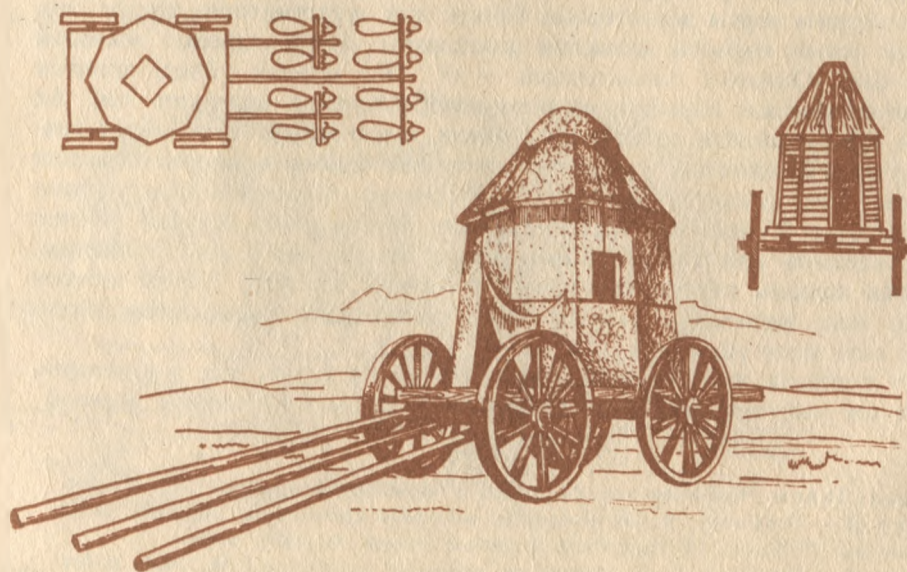
³ Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1957, 91-бет.

⁴ Майдар Д., Пюреев Д. От кочевой до мобильной архитектуры. М., 1980, 21-бет.

Доңғалақты үй. Жаңғыртпа.

Үйлі арба. Жаңғыртпа.

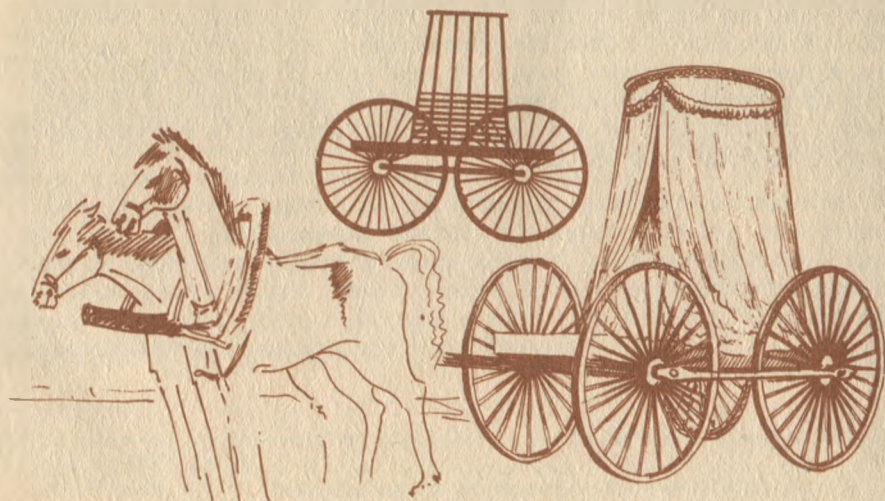

жеңіл құрылғыны соғыс кезінде шапшаң қимылдап, ұрыс әрекеттеріне жедел басшылық ететін қолбасшылар да пайдаланған.

Үйлі арбалардың қазақтағылары баспананы құрастырып-жинастырып әуре болмай-ақ, үдере көшіп күнелтуге мүмкіндік беретін құлазыған кең даланың табиғатымен байланысты болғанымен, құрылымдық жағынан олардың сәулеткерлікке қосқан үлесі шамалы. Әйтсе де олардың төрт бұрышты немесе бес бұрышты құрылғысы сәулет өнеріндегі шаршы үшкіліне, шеңбер бөлшектеріне дөп келетінімен қызықтырады. Кезінде көшпелі шаруашылыққа қызмет еткен тұрғын жайдың сирек кездесетін бірден-бір нұсқасы бола тұра, үйлі арбалардың XVIII ғасырдың алғашқы ширегіне қарай тұрмыстан шығып калуының өзіндік себептері бар-тын. Оның ең бастысы арагідік үзілістермен 200 жылға созылған жоңғарлармен, қалмақтармен шайқаста, ешқашан толастап көрмеген жаугершілікте еді. 1723—1729 жылдардағы «актабан шұбырынды» кезіндегі елдің босып кетуі, даланың байлығына қармалауышын созған Ресейдің отарлау саясаты, Орта Азия хандықтарымен, әсіресе Қоқанмен, Хиуамен қақтығыстар елдің көшіп-қонатын кеңістігін тарылта түскендіктен XVIII — XIX ғасырларда көшпелі қазақтың негізгі баспанасы кәдімгі өзімізге белгілі киіз үй бола бастаған.

Қазақ сәулеткерлігі осылайша сонау ежелгі заманнан бастап қалыптасқан. Далада тұрғызылған құрылыстардың ең алғашқыларынан (одан бұрынғылары сақталмаған) саналатын сынтастар, сандықтастар, ықтасындар, дің-діңгектер, іргесі шеңбер болып қаланатын да, сүйегі сүйірленіп бітетін бір бөлмелі үйдің нұсқасы — шошала қазақтағы құрылыс ісінде қаңқалық құрылымдардың, тіреуіш-

Күйме. Жаңғыртпа.

пен Сырбойындағы, Арыс, Келес, Шыршық, Талас, Шу, Іле алқабындағы жартылай отырықшы және отырықшы күнкөрістің мүмкіндіктерімен шектелген.

Қазақта тұрақты және жылжымалы баспананың екеуінің бірден болуы — оның отырықшы, жартылай отырықшы және көшпелі топтарының арасалмағы әр түрлі бола тұра, қожалық ету тәсілдерінің, күнкөрісінің бір-бірімен тікелей байланыстылығынан, тұрмыс-салтының бірегейлігінен, мінез-құлқының ұқсастығынан туған жағдай. Алайда зерттеушілерді қайран қалдыратыны — қазақ құрылысшыларының әсіресе үй тұрғызуда, оған қолайлы жер, материал таңдауда ұқыптылық көрсете білгені. Мұның өзі сәулеткерлік тарихында көптен келе жатқан бірден-бір ыңғайтабыс екені мәлім. Басқаны былай қойғанда, бар құдіреті құрылыстың мығымдығынан, кескінінің тұрақтылығынан, түрінің үйлесімділігінен көрінетін әлемге танымал классикалық сәулеткерліктің өзін де табиғи ортаны, жер ыңғайын тиімді пайдалану, кеңістікті ұйымдастыру деңгейінен бөліп қарауға болмайды. Ойлы көзге қай-қайсысы болса да тұрған орнында шынайы да керемет болып көрінетін әлемге әйгілі құрылыс үлгілері — Акрополь де, Тәж-Маһал да, Шах-і-Зинда мен Әзірет Сұлтан да тундра түкпірінде немесе меніреу тайгада, Бетпақдала мен Үстіртте ұсқынсыз болмаса да үйлесімсіз көрінуі мүмкін. Әйтсе де мұқият ұқыптылық көрсете білсек, мұндай келеңсіздікке жол бермеуге болар еді. Ал біздің еркімізден шығып кеткен және бүгін шешімін табу онайға түсе қоймайтын шаруаны қалай орнына келтірерсің.

Жасыратыны жоқ, қазақтың бүгінгі қалпы — аңыз-ертегілердегі үмітпенен жок қуып, тоғыз тарау түйіскен жолайырыққа тап болғандықтан, қай сокпақпен кетерін білмей, дал болатын жалғыз атты жолаушының кебі. Самарқаулықтан ба, салақтықтан ба, әлде әкімге бас иген жарамсақтықтан ба, мінсіздіктің тегінен көрінетін ата-баба мұрасы үлгілерінің біразынан көз жазып қалғанымыз өкінішті-ақ. Оның кездейсоқ шешімнің жемтігі болып, «көлденең жүрген көк аттының» қанжығасында кеткені де аз емес.

Біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты — қазақтың дәстүрлі өнерінің ұмытыла бастаған салаларының бірі — халық сәулеткерлігінің ерекшеліктерін үйреніп-білу арқылы Қазақстанда ғылым, мәдениет пен өнер саласында қалыптаса бастаған жаңа әлеуметтік жағдайға азды-көпті ықпал ету. Мұның өзі ата-баба мұрасын қорғау, қалпына келтіру және пайдалануда тығырықтан шығудың жолын қарастыруға қосатын үлес болмақ.

ҮЙЛЕСІМІ ЖАРАСҚАН

азақтың халық болып қалыптасуына байланысты ресми пікірге жүгінсек, X—XII ғасырлардан бастап Оңтүстік Сібір мен Сарыарканы, оларға іргелес жатқан ұлан-ғайыр кеңістікті мекендеген «қыпшақтардың моңғол үстемдігінен кейінгі дәуірде казак халқының негізін құрағаны» (В. Бартольд) белгілі. Әйтсе де, әзірге жазба деректерде X ғасырдан бастап кездесетін «казак» этнонимінің ел арасында «қыпшақ» деген атаумен қатар пайдаланылып келгенін, жат жұрттық авторлардың дала тайпаларын, олардың тұрпатына, бет пішініне, тілінің бірегейлігіне, күнкөрісінің, тұрмыс-салтының, мінез-құлқының ұқсастығына қарап, бөлсе-жара атамай «қыпшақтар» деп есептегенін ескерсек, бұл екі атаудың екеуі де тектестік тамырын тереңге жайған бір халықтың есімі болып шығатыны даусыз. Мұны көрмеу — казактың «түйе өз өркешін көрмейді» дейтінін кесі.

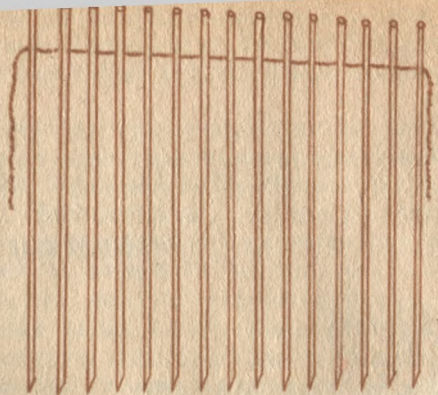
Құрастырылып-ажыратылатын тұрғын жайдың сол түркі-қыпшақ үлгісіне жататын «казактың киіз үйі құрылымдық жағынан осы уақытқа дейін көшпелі халықтардың бірде-біреуі асып түсе алмаған, жылжымалы баспананың ең жетілдірілген түрі болып табылады»¹. Моңғолдың гәрімен салыстырғанда керегесі биіктеу, уығының төменгі жағы иіңкі болатындығынан күмбезі көтеріңкі, келбеті симбатты болып келеді.

Академик Әлкей Марғұланнның айтуына қарағанда, казактың киіз үйі ағаштан қиыстырылатын немесе балшықтан соғылатын баспаналармен салыстырғанда өзінің о бастағы нұсқаларының негізгі элементтерін бойына сіңірген жылжымалы тұрғын жайдың біршама кейінгі түрі болған².

Киіз үй казакпен көршілес Орта Азия халықтарында да кездеседі. Олардағы киіз үйде де құрылымында немесе кескінінде ішінара кездесетін, бұрын көшпелі, жартылай көшпелі өмір кешкен қырғыз, түрікпен, каракалпак елдерінің тарихи дамуы арқылы енген кейбір ерекшеліктер ғасырлар бойы қалыптасқан құрылғыны түбегейлі өзгерістерге түсіре алмағандықтан, түркі халықтарына тән бірегейлік сақталып қалған.

¹ Руденко С. Очерк быта казахов бассейна рек Уила и Сагыза. — Казаки. Антропологические очерки. Л., 1927, 29-стр.

² Марғулан А. Х. Казахская юрта и ее убранство. М., 1964, 3-стр.

Қос. Жаңғыртпа.

Қазақтағы киізбен жабылатын баспананың алғашқы түрлерінің бірі — ҚОС. Сырты жонылып, тәртіпке келтірілген, ұштарында басын қосып байластыратын қайыс, жіп өткізетін арнайы тесіктері бар, 2,5—3 метрдей сырықтардан құрастырылатын болған. Сырықтарды іштен дем тартатын түтікпен¹ қоса байластырып орнынан тұрғызғаннан кейін, араларын ашып жерге тіреп, екі туырлықпен немесе арнайы пішілген үзікпен жауып, ірге жағын бел арқанмен бастыра салады екен. Киіз баспананың бұл түрінің оңтайлылығы сонша, көшіп- қонғанда сырықтарын жалғыз түйеге теңдеп, үстіне киізін, малшының көрпе-төсегін, қазан-ошағын артып кете беретін болған.

Қосты көбіне жылқы, сиыр малын жазда қысқы қоныстан 2—3 күндік өріске шығарып бағатын жылқышылар мен бақташылар уақытша баспана ретінде пайдаланған. Ал көшпелі ауылдың құрамында киіз үйге қосалқы ретінде қазан-ошақ, ыдыс-аяқ қоятын, астық сақтайтын, құрт, ірімшік қайнататын орын немесе қойшы-қолаң үшін баспана ретінде пайдаланылған.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін ұжымшарлардың мал фермаларында кеңінен пайдаланылғанымен, көп ұзамай тұрмыстан шығып қалған.

КҮРКЕ. Қостын даму барысында оның қаңқасында кереге мен уықтың пайда болу үрдісін аңғартатын, көшіп-қонуға бейімделген тұрғын жайдың ең көне нұсқаларының бірі. Үш қанат керегенің әр жерінен көтерілетін, құрылғыға мінсіз күмбез сұлбасын бере қоймайтын тіке уықтардың басын қабыстыру жолымен құрастырылатын болған. Күрке киізбен, тері-терсекпен жабылған. Керегесі шимен қоршалатын күркелер де болғанын ескі суреттерден көруге болады.

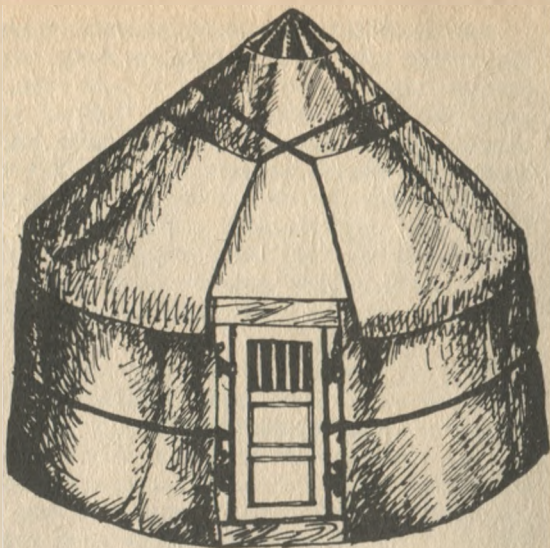
Күрке — негізінен бай малын бағысатын, қоңыртөбел дәулеті бар үйелмендердің баспанасы. Соңғы 30—40 жылда тұрмыстан шығып қалғандықтан, ел арасында кездесе қоймайды.

¹ Ортаға шөк салатыны болмаса, қоста от жағылмаған. Асты жерошаққа қазан асып, далада дайындаған.

Күрке. Жаңғыртпа.

Күрке. XIX ғ. Фото. Батыс Қазақстан.

Күрке малшы ауында, XIX ғ. Фото.

АБЫЛАЙША. Қостың қаңқасында шаңырақтың пайда болу үрдісін аңғартатын, оның сдәуір жетілдірілген және жорық кезінде жауынгерлер уақытша баспана ретінде пайдаланып келген түрі. Көпшілік жұрт қостың бұл түрінің пайда болуын жоңғарларға қарсы бүкіл халықтық қозғалысқа басшылық етіп, талай-талай шайқастарда көзсіз ерлік көрсетіп, ел арасында үлкен абыройға ие болған Абылай ханның (1711—1781) есімімен байланыстырады.

Елге тарап кеткен бұл пікірдің анық-қанығына күмән келтіргіміз келмейді. Әйтсе де, құрылымына қарап, қостың қазақтан басқа да халықтардағы нұсқаларымен салыстыра отыра, абылайшаны (бастапқы аты белгісіз) өте ерте заманнан келе жатқан, бәрімізге танымал киіз үйдің өзін де белгілі бір деңгейде жетілдіре түсуге ықпал еткен баспана үлгісі деп жорамалдауға болады.

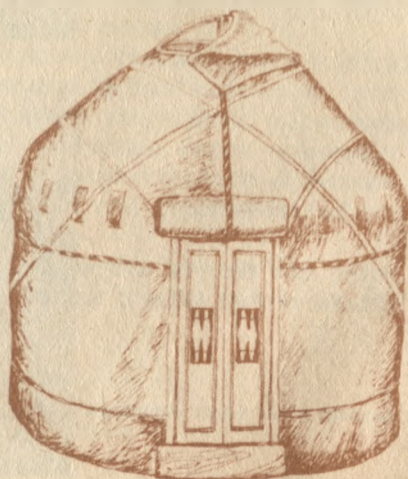
Кәдуілгі қостан мұның құрылымдық жағынан айырмашылығы — сырықтарының бұрынғыдай байластыра салынбай, кіші-гірім шаңыраққа қадалатынынан пошымының киіз үйге жақындай түсіп, төбе жабынында үзікпен қатар түндіктің, кигіз есіктің пайда болғанында. Оның үстіне, жорық кезінде баспана етуге ыңғайластырылған абылайшаның тағы бір нұсқасы қысқа уықтар қадалатын кішкене шаңырағы бар, үш қанатты киіз үй кейпінде болған. Шамасы мұндай үйде қолбасшы әлде ханның өзі тұрған болуы мүмкін.

Абылайша соңғы жылдарға дейін ауыл арасында пайдаланылып келгенімен, кейінгі 20—30 жылда мүлдем көрінбейтін болып алды. Бәлкім, бұл көненің көзіне пандана қарайтын керенаулықтан туған жағдай болар. Әйтпесе, жақын қашықтыққа көшіп-қонатын малшыларға, шөп шабатындарға, ет комбинаттарына мал айдайтындарға, археологтарға, барлаушы-геологтарға мұнан артық баспананы ойлап табудың өзі қиын.

Абылайша. Жаңғыртпа.

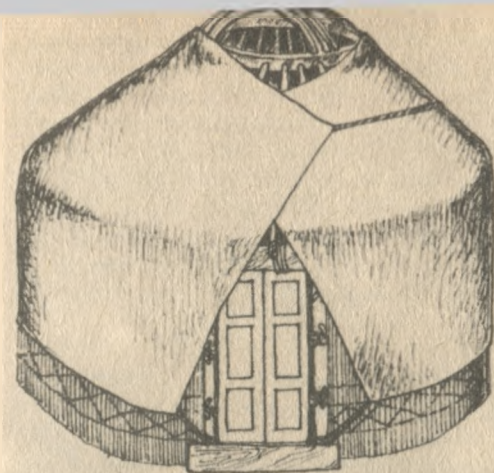

Абылайша. 2-түрі. Жаңғыртпа.

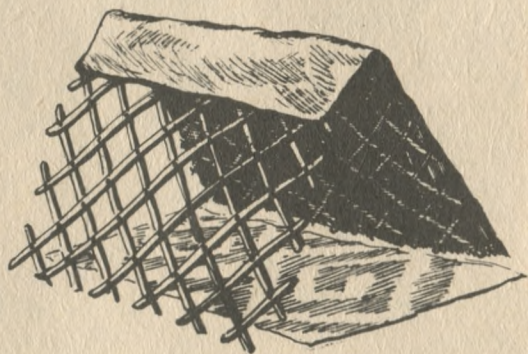
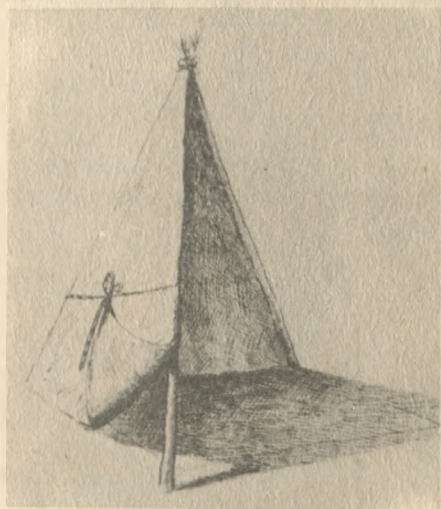

Ә. Қастеев. Колхоздың сүт фермасы. 1936. Майлы бояу. Қазақстанның Республикалық өнер музейі.

Шайла нұсқалары.

ТУЫРЛЫҚ ҮЙ. Көшпелі қазақтың бар байлығы — малды жайып бағатын кеңістікке байланысты болғандықтан біздегі маусымдық жайылым атам заманнан бастап қалыптасқан. Сол жаздық, күздік жайылымдарға ығысып, көшіп-қонып жүрген кезде қазақтың екі-үш күннен артық бөгеле тұруға болмайтын, құдығының суы аз, жайылымы мардымсыз жерлерге тоқтағанда тігетін, қызметі жағынан күркеге жақындау келетін баспанасы.

Туырлық үй — негізінен төрт қанатты, уықтары кіші-гірім шаңыраққа қадалатын, тек қана туырлықтармен жабылатын жолама, жол үйдің нұсқасы. Бай малын бағатын тақыр кедейлер мұндай қоныс кезінде екі керегенің басын қабыстыра, жалғыз туырлықпен жаба салатын немесе үш сырықтың басын

Ақүй. Жаңғыртпа.

Қараүй (Қараша). Жаңғыртпа.

қосып, құрым киізбен күн түсетін жақтарын ғана қымтайтын шайла тігетін болған.

АҚҮЙ. Молшылық пен сәттіліктің белгісі болып есептелген, «қазақтың киіз үйі» деген жалпылама атауды жеке иемденген, таңғыштармен, арқан-жіптермен байластырылатын қаңқасы (сүйегі) құрастырылып-ажыратылатын киіз жабынды баспана үлгісі.

Биіктігі 135—140 сантиметрдей 15 басты алты канат керегеден, күмбезін құрайтын ұзындығы 240—250 сантиметрдей 80—90 уықтан, диаметрі 180—190 сантиметрдей шаңырақтан, босаға, маңдайша, табалдырыққа бекітілетін қос канатты ағаш есіктен (сықырлауық) құрастырылады. Төрт туырлықпен, екі үзікпен, түндікпен жабылады. Таңғышы шаңырақтың шеңбері арқылы ішке қарай тартылып байланатын киіз есік үзіктің астымен сықырлауықтың сыртына түсіріледі. Киіз есік күндіз маңдайшаға дейін түріліп, түндіктің бауымен ішке қарай байланады. Жылжымалы тұрғын жайдың көп тараған және мейлінше жетілдірілген нұсқасы. Бұл оның күмбезінің көтеріңкі болатынынан, негізгі салмақ керегеге түсетіндіктен моңғолдың гәріндегідей шаңыраққа екі жағынан тіреуіш қойылмайтынынан да көрінеді.

Ақүй деп аталатыны — көбіне шынайы ақ реңк алу үшін бор қосып басылатын ақбоз киізбен жабылатындығынан.

ҚАРАҮЙ (Қараша). Ақ үйдің өзімен қатар тігілетін қосалқысы. Асхана ретінде пайдаланылған. Ақүймен салыстырғанда көлемі кішілеу, төрт канатты, уығы қысқа, тікелеу болатындықтан бойы аласалау келеді. Көбіне қоңыр киізбен жабылатындықтан қараүй немесе қараша деп аталған.

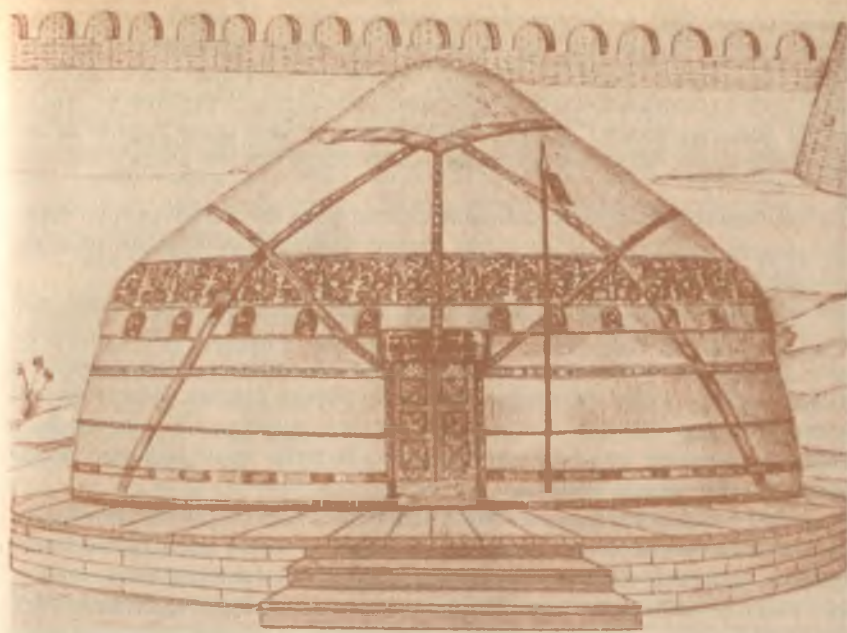
ОТАУ. Ел арасында, тіптен этнографиялық әдебиетте де көбіне үш-төрт канатты, кіші-гірім шаңырағы болатындықтан алты канат ақүйдің кішірейтілген түрі деп есептеліп келген. Ал шын мәнінде, қалыңдығына ұрын барған үміті алда күйеу жігітке, жанадан от басын құраған үйелменді-сүйелменді жастарға арнап тігілетін болғандықтан құрылғысының кеудесі көтеріңкі, күмбезі сым-

батты болуына ерекше мән берілген. Отау үйдің кереге-уығы да, шаңырағы, босаға-табалдырығы да, ішкі жиһаздары, бау-шуы да, кебеже-сандығы, төсек-ағашы, асадал, адалбақандары да асқан ұқыптылықпен жасалатын болған. Ақ босағаның белгісі ретінде жабынының мейлінше ақ киізден жасалатыны, ел қастерлейтін ою-өрнектермен безендірілетіні отау үйге ерекше сән береді екен.

ОРДА. Қазақ киіз үйінің шоқтығынан саналатын, құрастырылып-ажыратылатын киіз жабынды тұрғын жайдың аса сыйымды түрі. Ел билеген хан мен сұлтандар үшін көпшіліктің қатысуымен салтанатты, рәсімді жиындар өткізіп тұруға, елшілер мен құрметті қонақ қабылдауға, қарсы жақтың зиялыларымен келіссөздер жүргізуге, шартқа қол қоюға ыңғайластырылған сыйымды орынның болуын қарастырған ізденістің нәтижесінде пайда болған 12, тіптен одан да көп қанатты киіз үйдің үлгісі. Көлемі 130—140 шаршы метрдей келген, керегесінің биіктігі 240—250 сантиметрден, уығының ұзындығы 310—320 сантиметрден, шаңырағының диаметрі 200—220 сантиметрден кем түспейтін құрылғы. Жабынына кәдуілгі ақ үйдегідей, өндеуге оңай көнетіндіктен тығыздығы мығым төсем алуға болатын ақбоз қойдың күзем жүні жаратылған.

Хан ордасын дарбазалы қақпасының екі жанынан, жер ыңғайына орай қатан шаршы бола бермейтін ауласының бұрыштарынан биіктігі 15—20 метрдей, жоғары көтерілетін баспалдақтары бар мұнаралар бой түзейтін қорған ішіне тігетін болған. Мұндай құрылыс салу үшін ең алдымен арнайы үйілген май топырақтың басын біріктіре түсу үшін үстіне оқтын-оқтын су құйып, мал аяғымен таптап, ағаш тоқпақтармен нығарлап негіз жасайтын. Сонан кейін ғана ылғал, сор тартпас үшін қопа қамыс төселген іргеге қалыңдығы екі-екі жарым метрдей етіп қам кесектен қаланған өркешті (тісті) қорғанның өзін тұрғызатын болған. Орданың бір жағына хан шатыры, аса құрметті қонақ түсетін үй, екінші жағына ханның алты қанат ақ үйі, оның асхана іспетті

Орда. Жаңғыртпа.

Абылай хан ордасының орны. XVIII ғ. Фото. Оңтүстік Қазақстан. Қазіргі көрінісі.

қосалқысы, бәйбішенің үйі, т. б. орналастырылады екен. Қайсыбір хан ордalarında қорған ішінде саялы бақ, су тартатын шығыры, жинайтын шүңеті, шегенді құдығы болғанға ұқсайды. Көрші қорғанда ханның арғымақтары күтілген, күйме арбасы қойылған, атқосшылары, аспаздары, күтушілері, үнемі хан айналасында болатын ақын, жыршы, әуешшілер, ойыншылар тұрған болса керек. Ханның бәйбішеден басқа әйелдерінің өз ауылдары болған дегенді айтады білетін жұрт.

Оңтүстік Қазақстандағы Сайрам ауданының Қарабұлақ қыстағынан терістікке қарай алты шақырым жерде Арыс өзенінің иініне орналасқан Абылай ханның ордасының осындай болғаны ықтимал.

Қорғандағы дарбазалы қақпаның аузына, бұрыштама мұнараларға қоршаудың үстем әрі-бері жүріп тұратын, найза, айбалта ұстап, садақ, мылтық асынған төлегіттерден¹ күзет қойылады екен. Хан ордасының әр қилы қашықтықтағы биік құздардың басында, үйік төбелерде қажет болғанда сақтық белгі беретін күзет орындары болғаны белгілі. Сондықтан да хан қорғандары қарапайым халыққа қамалдық мәнінен гөрі маңынан аулақ жүруге тура келетін өктем күштің құдыреті ретінде мәлім болған.

Орданың сәндік қисыны белгілі бір деңгейде алты канат ақүйдікін қайталағанымен, қазақтың қолтума өнерінің үйлесімін тапқан ұқыптылығының арқасында ағашты, сүйекті, алтын-күмісті, әр түрлі тасты, былғарыны, киізді, иірілген жіпті кәдеге жаратуда мүлтіксіздікке жеткендігімен ерекшеленеді. Жатжұрттық саяхатшылар мен елшілікке жүргендер де ұлылығы мен байлығы жағынан оның корольдер мен императорлардың сарайларынан кем түсе қоймайтынына көңіл аударған.

Орданың безендірілуінен көркем ойдың қазақ қоғамының сезімтал талғамына сәйкес дамып, ою-өрнектің және оның икемді баламасы — түрдің айналадағы ортадан алынған мазмұндық желісімен, тіптен киелі, ғұрыптық белгілермен қойындаса, ұрпақтан ұрпаққа алмасып келгенін аңғарамыз. Оның әшекейінде мақлұқаты, нәубетаты, ғарыштаты, тіке сызқты сарындарға негізделген өрнектердің кездесе беретіні де міне осыдан.

Ішкі жиһаздарының байлығын былай қойғанда, күмбезінің иінішіне киіз астынан берілетін, жолағы ақ қойдың жүнінен иірілген жіптен тоқылатын кілем басқұрдан (оны ақбасқұр деп те атайды), кереге мен уықтың қиысатын тұсына тұтылатын желісі қазақтың «қошқарат», «шынжара» атты өрнектерінің әуеніне құрылатын термебасқұрдан, нышандық белгілер ретінде сәндікке ілінетін шаңырақбау, уықбау, желбау салпыншақтарынан, шаңыраққоршау, туырлық, үзік жолақтарынан, тіптен керегенің сыртына туырлық астынан тұтылатын орама шиден, шекпеленген ағаш құрастырмаларындағы бағалы және жартылай бағалы металдармен, сүйекпен, түрлі түсті тастармен толықтырылатын ою-өрнектерден Ордадағы адам қиялына сыя бермейтін мінсіздікті көреміз.

Орданың күмбезін түгелдей жабатын үзіктерінің етегіне оюлы дөдеге, айналма құр берілетіні, артқы үзігінің кестеленген ақ жолақтарының үйдің алдына қарай айқастыра байланатыны оның көшпелі қауым өмірге келтірген таңғажайып, керемет құбылыс екенінің тағы бір айғағы.

¹ Төлегіттер — хан жасағының сақшылары, күзетке кезектесіп тұратын болған.

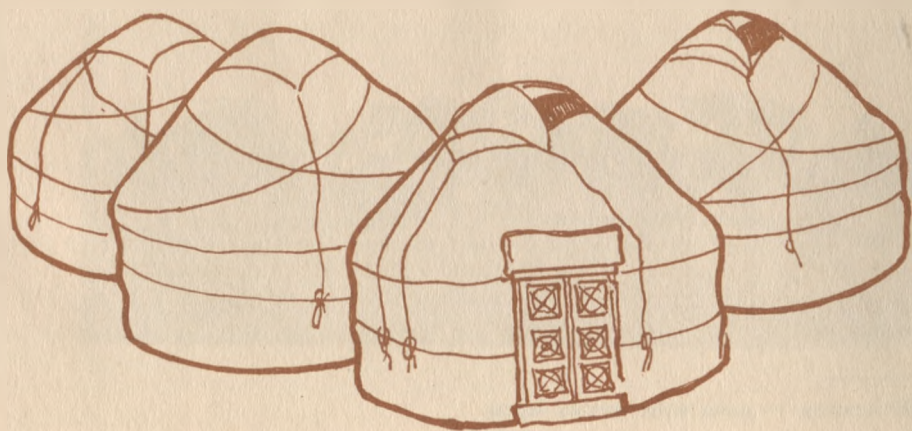
Орданың құрылымдық жағынан мейлінше жетілдірілгені аса үлкен құрастырылып-ажыратылатын құрылғы болғанына қарамастан, онда тіреуіш, таяныш атаулының болмайтынынан да көрінеді. Керісінше, дауыл соққан кезде тепе-теңдік сақтау және салмақты ортаға аудару мақсатымен шаңыраққа төрт жағынан (жалпылама киіз үйде екі жағынан ғана) бекітілетін де, кереге-уыққа қыстыра салынатын желбау жолақтарын жерге сүйрете байластырып үстіне жүк үйетін болған. Сақтық үшін құрылғыны сыртынан екі жағынан арқанмен бастыратын болған.

Қазақта бұрын киіз үйлерді бір-біріне тіркестіре тігіп, әжетіне жарататын дәстүрде болғанға ұқсайды. Жетісу жеріндегі Нарынқол ауданы Қақпақ аулының тұрғыны Әбдікерім Әділбекұлынан жазушы Эрнест Төреханов жазып алған мәліметке қарағанда, қазақ байлары таудағы жайылымдарда кіші-гірім құрылғыдан тұратын төрт киіз үйді тіркестіре тігіп, монша жасайды екен. «Киімшен» деп аталған бірінші үйде шешінеді екен де, «қауыз» деген атпен белгілі екінші үйде шомылып, «тас булау» деген үшінші үйде қыздырынады екен. Төртінші үй «бүйрек» — моншадан кейін тынығып, демалатын орын болған. Моншаның көшпелі өмірге бейімделген жылыту жүйесі болған. Осындай моншада шомылғанын Кеген ауданының тұрғыны Қасымбек Қашқынбайұлы да айтып берген. Бәлкім, Ордада да осы іспетті монша болған шығар.

Дәстүрлі өнер мен тереңге меңзейтін тамырлардан нәр алған құрастырылып-ажыратылатын киіз жабынды тұрғын жайдың осы бір үлгісінен көз жазып қалғанымыз өкінішті-ақ. Мәселенің Ордаға жаратылатын ағаштың, киіздің, баушудың, арқан-жіптің нашар сақталатынында ғана емес, жылдар бойы қалыптасқан көне дүние ескерткіштеріне көзқарастың кертартпалығында, заттық мәдениеттің жетістіктерін сақтауға құнтсыздық та болғаны даусыз.

Айтылғандардан біздің көріп отырғанымыз, қазақтың киіз үйіне байланысты халық шығармашылығының ұжымдық еңбекке негізделгені. Бақсақ,

Монша. Жаңғыртпа.

оның қаңқасын бір шілеңгерлер¹ жасаса, жабыны мен жасауы екінші бір шеберлердің қолынан шығады екен. Олардың әрқайсысы оның бітімі мен безендірілуіне өз шығармашылығының соны туындыларын ендіруге тырысады екен. Мұны біз дүние жүзі қазақтарының Алматыда өткен құрылтайына (1992 ж.) тігілген Торғай шеберлерінің қолынан шыққан Орданың нұсқасынан да көрдік.

Қазақ қадым заманнан бастап-ақ өзінің ата-тегін құраған ежелгі тайпалар мен халықтардан киіз басуды, тері ұқсатуды, алаша тоқуды, ши орауды, алтынмен аптап, күміспен күптеуді өзіне мұра етіп қабылдаған ел. Дәстүрлі өнердің осы түрлерінің барлығы киіз үйден көрінетіні хақ. Солай бола тұрса да, академик Ә. Марғұланнның, тарих ғылымдарының докторлары Х. Арғынбаевтың, М. Мұқановтың аса құнды еңбектеріне қарамастан, қазақтың киіз үйін палеоэтнологиялық тұрғыдан әлі де болса терең зерттей түсуді қажет ететін құбылыс екенін өмір көрсетіп отыр.

Киіз үй — қазақтың өзімен бірге жасасып, тарих белестерінен бірге асқан заттық, тұрмыстық мәдениетінің көрінісі. От басының салауаттылығы мен саулығының белгісі ретінде босағаға, шаңыраққа құрмет көрсету — ежелден келе жатқан дәстүр. Ендеше қайсыбір іскер топтардың киіз үйді оп-онай баюдың ыңғайтабысына айналдырып алғанын қалай түсінуге болады? Тегі, осы жұрт киіз үйге жеңіл-желпі қарайтын болып бара жатқан жоқ па? Бірде Алматы түбіндегі ресторандардың бірінде даяшы болып істейтін келіншектің киіз үймен «үш қайнаса сорпасы қосылмайтын» шереден қалай болса солай құрастырылып, бөзбен қапталған күркесін жатжұрттық қонақтарға «қазақтың киіз үйі» деп таныстырып, дәм татуға шақырғанын көріп қайран қалған едік. Мәселе киіз үй дегеннің не екенін білу-білмеуде ғана емес, қазіргі үй жасау кәсіпшілігінде қалыптаса бастаған хал-ахуалға да байланысты. Ең алдымен үйдің қаңқасын жасайтын Үштөбедегі фабриканы дәстүрлі өнер негізінде өнім шығаратын кәсіпорын етіп қайта құру қажет-ақ. Киіз үй жасаудың өнегелі дәстүрлері

Көш. XIX ғ. Қазақстанның Орталық музейі.

¹ Шілеңгер — ұста деген мағына береді.

сақталған Маңғыстауда, Сыр бойында, Талас — Шу алқабында тағы бір-екі кәсіпорын неге ұйымдастырмасқа? Жыл өткен сайын киіз үй жасауға қажетті материал дайындап алуға болатын табиғи тоғайлардың құрып бара жатқанын ескеріп, арнайы тал, қайың, терек, тораңғы өсіретін питомниктер ұйымдастырған да жөн болар. Орта Азия елдерінде құрылысқа жарату үшін арнайы тал өсіретін кәсіп ілгеріден келе жатқаны белгілі. Олардың тәжірибесін неге пайдаланбасқа? Қой өсіретін ел болсақ та, киіз басуға қажетті қазақы қойдың күзем жүнінің табыла бермейтінін, киізге ақ реңк беретін және нығарлауға бірден-бір құнды материал — сүйек үгіндісінің, кәдімгі бордың, кереге көктеуге лайық таспа тілетін терінің, ағаш құрастырмаларын сырлауға қажет болатын бояудың, балық желімінің жетісе бермейтінін айтсақ, киіз үй төңірегіндегі мәселелердің күрделене түсетіні ойланатын жағдай. Мұның өзі ата-баба мұрасын халық игілігіне жарату үшін, қазіргі заман талабына сай, бұрынғы табиғи ортасына қайыра түсумен тікелей байланысты.

ҰҚЫПТЫЛЫҚ ҮЛГІСІ

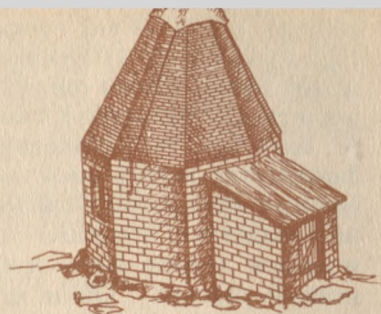
із тұрақты баспана тұрғызу ісінің қазақ даласында ежелгі заманнан бастап-ақ орныға бастағаны жөнінде айттық. Ескі деректер мен ғылыми зерттеулердің нәтижелеріне қарағанда, тұрақты мекенжайдың алғашқы үлгілері бір жағынан үйреншікті түрді — аңшы қосының сұлбасын жаңа материалға көшіре салу жолымен, екінші жағынан — онтайлылығы жан-жақты көріне бастаған шымның, сазбалшықтың, шабақталған бұтақтың, тақтатастың ерекшеліктеріне орайластырылған жаңа түлер қарастыру арқылы қалыптасқанға ұқсайды. Мысалға, қазаққа төн тұрақты мекенжайдың ең көне нұсқасы — шошаланы алсақ, оның құрылымдық жағынан ғасырларды артқа салып, аздаған өзгерістерге түскенімен, негізінен аңшы қосын қайталайтыны анық. Қазақ құрылысшылары шошала тұрғызу үшін оның іргетасын дөңгелек етіп қаластырып, үстіне 10—15 сырықтан түзілетін сүйір құрылғы орналастыратын да, ағаш бұтақтарымен шабақтап, киізбен жаба салады екен. Төбесінде түтін шығатын шаңырағы бар тұрақты мекенжайдың осы бір түрін «Шарбақ шошала» деп атаған. Малды жазғы жайылымға айдағанда, күзде шамалы жөндесуден өткізіп, үстін қайта жауып, кіріп алатын болғандықтан, үй иесі шошаланың төбе жабынын сыпырып алып, қаңқасын қалдырып кете береді екен.

Шошала шымнан, камыстан, қамкесектен, қыштан, тақтатастан тұрғызылған. Ақмола, Атбасар, Құсмұрын, Жетікөл сияқты бұрын ормандыдалалы болып келген аудандарда шошала бес қабырғалы етіліп, ағаштан киыстырылғанымен шаңырағы — түндікпен, кіріп-шығатын ойығы — киіз есікпен жабылады екен.

Шошала жүздеген жылдар бойы жартылай отырықшы және отырықшы қазақпен бірге жасасқанымен, тұрғын үйдің жетілдірілген түрлерінің көбейе бастауына байланысты бірте-бірте азық-түлік қоймасы, етхана, асхана, тіптен отынхана ретінде пайдаланылып, соңғы 30—40 жылда мүлдем істен шығып қалған.

Құрылымының мейлінше қарапайымдығына, ертеден белгілі үйреншікті материал — камыспен жабылып, лаймен сыланатынына, тіптен ағаш құрастырмаларында әшкей атаулының бола бермейтініне қарап, ғылымға белгілі палеоэтнологиялық ұғым-түсініктермен салыстыра отыра, бізге мәлім тұрақты мекен-жайдың барлығынан сұлбасы көрінетін қазақтың арасы дәлізбен

Шошала. Жаңғыртпа.

Шошаланың ішкі көрінісі. XIX ғ. Абайдың
Жидебайдағы үй-музейінен.

...арх. этнографтар
...атаған) көне тұрғын үй үлгілерінің қатарына жатқызуға болады. Бұл пікірді ежелгі Отырарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары да растайды. «Соңғы ортағасырлардағы Отырарға тән баспана мен отырықшы қазақтың мекен-жайын салыстыру, — деп жазған археологтар К. Ақышев, К. Байпаков, Л. Ерзакович, — қызғылықты нәтижелер берді. Отырардағы баспананың негізгі ұясы дәлізді немесе қоймалы бөлме, сол сияқты көп бөлмелі тіркеспелер отырықшы қазақтың үйлеріне ұқсас. Этнографиялық материалдарға жүгінсек, қазақта шаруашылыққа қажетті қосалқысының итарқасы өзімен бірге жабылатын жеке немесе екі бөлмелі тұрғын үй кеңінен тараған. Оның құрамында кейде асхана ретінде пайдаланылған аралық үшінші бөлменің де көрініп қалатыны белгілі¹. Профессор М. Мендіқұловтың қазақ арасында кеңінен тараған тұрақты мекен-жайдың негізгі екі түрінен де — Арқаның далалық қыстауынан да, Сырбойы мен Жетісудың «қарсы есіктісінен» де қоржын іспетті ұядан тұратын баспана сұлбасын ашқаны² жайында біз мұнан бұрын да талай рет айтқанбыз. Оның үстіне Кенді Алтайдың орманды алқабында тұратын қазақтың ағаштан қиыстыратын қыстығынан да, оған тіркестіре тұрғызылатын шарбақ үйінен де, тіптен Арал мен Каспий балықшыларының лашығынан да «қоржын үй» сарыны байқалатыны белгілі.

Аса көрнекті орыс ғалымы С. Руденко Ойыл мен Сағыз бойын мекендеген елдің өзі зерттеген тіркеспе қыстауын қазақтың өзіне ғана тән, басқа жұрттан алмаспаған, оған және оның ата-бабасына, кем дегенде, осыдан екі мың жыл бұрын белгілі болған баспана нұсқасы³ деп есептеген. Ғалым тұрақты мекен-жайдың бұл нұсқасының «қарға тамырлы» қазақтың бәріне тән екеніне, кеңінен тарағанына, төбе жабынды, есік, терезе ойықтарын орналастырудағы ұқыптылыққа баса назар аударған. Ал мұнда да «қоржын үй» сұлбасы көрінетіні дәлелдеп жатуды қажет ете қоймас.

Қоржын үй, бәлкім, жоғарыда өзіміз айтқандай, қазаққа және оның ата-бабасына әуел бастан үйреншікті бола бастаған құрылыс материалдарының ыңғайына орайластырылған тұрақты мекенжайдың алғашқы үлгісі болар. Олай дейтініміз, ғасырлар бойы Орта жүз, Кіші жүз қазақтарының жаз жайлауы Сарыарқада, Жайық, Ырғыз өңірінде, Ертіс бойында, Ұлы жүз қазақтарынікі Жонғар, Іле сырты, Қырғыз, Талас Алатауларының, Өгем жотасының бөктерлерінде болғанымен, қысты көлөнері, сауда-саттығы дамыған қалалары, диканшылықпен айналысқан, азды-көпті шөп дайындайтын қоныстары бар, қысқы жайылымдары да, малды жусатуға қажетті тоғайы, қопа қамысы да жеткілікті Сырбойында, Арал айналасында, Талас — Шу аңғарында. Мойынқұмда, Сарыесік — Атырауда өткізіп келген. Кіші жүз қазақтарының біразы қысқа қарай Каспий бойына, Ойыл мен Сағызға қарай ығысатын.

¹ Ақишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Отрар XVI — XVIII ғасырлар по итогам раскопок 1971—1973 годов. — Древности Казахстана. Алматы, 1975. 34—35-б.

² Мендіқұлов М. Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі сипаты жөнінде. — Қазақстан архитектурасы. Алматы, 1959, 155-бет.

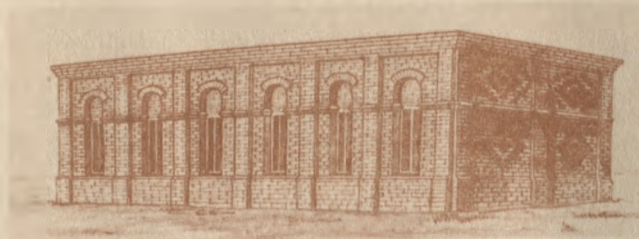
³ Руденко С. Очерк быта казаков бассейна рек Уила и Сагыз. — Казаки. Антропологические очерки. Л., 1927, 9—10 беттер.

Қалманбайдың үйі. А.А. ғ.
басы. Ұстасы Әбіш Құнан-
қараұлы. Жезқазған облы-
сы. Фото.

Қалманбайдың үйі. Жаң-
ғыртпа.

Қазіргі көрінісі

Қалпына келтірілсе...

Қасен Қасқабайұлының үйі.
XIX ғ. Ұстасы белгісіз.
Жезқазған облысы. Фото.

Қасен Қасқабайұлының үйі.
Жаңғыртпа.

Қазіргі көрінісі.

Қалпына келтірілсе...

Ахмет пен Сәдібектің үйі. XIX ғ. Ұстасы белгісіз. Қыш қаланысының қалдығы. Фото. Жезқазған облысы. Қазіргі көрінісі.

Ызғырық желі, үскірік аязы қыста үдей түсетін, көбіне қалың қар басып қалатын жазғы жайлауларда қыстап қалатындар жоқтың қасы болған. Сарыарқада, т. б. далалық жерлерде қыстау тұрғызу ісінің соңғы кезеңде ғана, XVIII ғасырдың алғашқы ширегінен, шамамен айтқанда, жаңа қоныстанушылардың келе бастаған тұсынан дами бастағаны белгілі. Сол кезден бастап қыстау тұрғызу дәстүрлері де теріскейге ауысқан болуы ықтимал. Бәлкім, жаратылысынан оңтүстікке тән тұрақты мекенжайдың үлгісі — қоржын үй сұлбасының далалық қыстаулардан көріне беретіні де осымен байланысты болар.

Қазақ сахара жағдайында үй тұрғызғанда даланың құбылмалы ауа райының, өзі қоныс тепкісі келген жердің ыңғайына, материалдың көпшілік қолды болуына үлкен мән берген. Қора-қопсысымен итарқасы бірге жабылатын қыстау тұрғызу үшін ол әдетте ойлы-қырлы, күн шуақты, малды жусататын шөбі мол, желдің өтіне ықтасын болатын қамысы, бұтасы бар өзен бойын, көл жағасын тандап алатын болған. Ал диқаншылық пен мал ұстауды бірдей кәсіп еткен Оңтүстік Қазақстанның, Сырбойы мен Жетісудың қазағы, керісінше, «қарсы есікті» мекенжайын қора-қопсыдан аулақ, ағаш бұтақтарымен, жыңғылмен шабақталған шарбақпен, шенгелмен, кей жерлерде дуалмен қоршалған аулаға (оны «әулі» деп те атайды) орналастырады екен.

Тұрығын үйдің бұрыштамасы.
XIX ғ. Фото. Аймағамбет
ұста қалаған. Торғай облысы
Қазіргі көрінісі.

Осындай тәртіппен тұрғызылатын үйлерден құралатын және негізінен туыстас, рулас үйелмендердің бірыңғай қоныстануы мұқият қадағаланатын казак ауылдарының орыс деревняларынан, ортаазиялық қыстақтардан (қышлақтардан) айырмашылығы күретамырлы көшесінің, оның жұлгерлері мен қосалқыларының атымен бола бермейтіндігінде. Тағы да бір көңіл аударатын жайт — қыстыгүні айналадағы жайылым тарлық ететіндіктен, малы көп байлардың қыстауларында екі-үш үйелменнен артық қала бермейтіні. Қалыптасқан дәстүрге сай Сарыарқа мен Каспий, Арал сыртында көбіне қора-қопсылы тіркеспе қыстау, Сырбойы мен Жетісуда қоржын үй, тоқалтамдар, Жайық өңірінде, Тобыл сыртында, кенді Алтайдың орманды

¹Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы, 1967, 34-бет.

орналасқан қазақ ауылдарында олармен қатар ағаш үйлер де кездесетін. Оңтүстік Қазақстан халқының жартылай отырықшылары түгелдей қоржын үйлерден тұратын ауылдарды қыстағанымен, су жағасындағы көгалды далаға көшіп шығып, жаздың бірнеше айын киіз үйлерде өткізгенді ұнатады екен.

Қазақ ауылдарындағы осындай тәртіп соғыстан кейінгі жылдарға дейін, тіптен тың игерген кезеңге дейін сақталып келген. Қазіргі қазақ ауылдарында тұрақты мекенжайдың көпшілігінің шатырлы болып, шифермен жабылатыны, бір-бірімен жалғасатын кіші-гірім 3—4 бөлмеден тұратыны белгілі. Асхана, қойма тұрғын үйден бөлек қосалқыға орналасатын болып алған. Бұрынғы дәстүрлі қора-қопсы да қызметінің өзгеруіне байланысты түгелдей жартылай ашық кейіпке енген. Аулада бау-бақша, жүзім, гүл отырғызудың тұрмысқа енгені қашан.

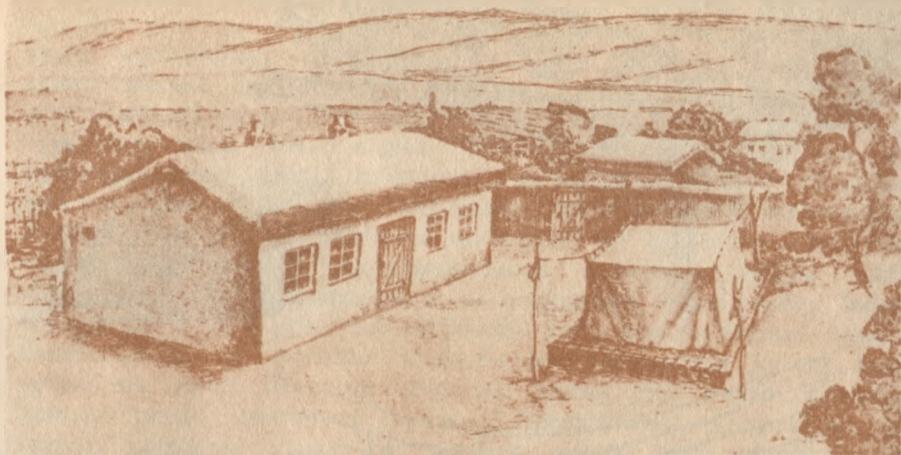
Әйтсе де, бұрын арагідік болса да кездесе беретін, тарихи ескерткіштерді есепке алудың құнтсыздығынан сәулеткерліктері біркелкілікке байлаңысты түр өзгерістеріне түскен қазақ ұсталарының қолынан шыққан мекенжайдың көпшілігінің төбе жабыны жоқ, есік-терезесі бұзылған, соғыс зардабын тартқан құрылыстар сияқты қаңқайған қабырғаларының қалғанын қалай түсінуге болады? Олар соншама керексіз дүние ме? Әлде біздің күнде көріп жүрген, Қазақстанның үлкенді-кішілі қалаларының ғана емес, ауылдарының да келбетін бұлыңғыр біркелкілікке алып келген, үйлесімі шамалы, орта қолды сәулет эклектикасы үй құрылысының шоқтығы ма? Егер төбесін шатырлап, еденін тақтайлап, су құбырын жүргізсе, жылу беріп, электр қағанағын орнатса, ескі тұрғын үйлерде де жаңаша өмір құруға болмас па еді? Бұл қазақы үй құрылысының сахараның аңызак желі мен үскірік аязына бейімделген өзіндік ерекшеліктеріне, әсіресе бүкіл әулетімен бірге тұруды қалайтын дала тұрғындарының тұрмыс-салтына ыңғайластырылған тұстарына мән беруге тырыспағандықтан туған жағдай.

Қазақ жасампаздығының күні бүгінге дейін тарихи-этнологиялық, әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық тұрғыдан әлі де болса толық ашыла қоймаған құбылыс екенін ескерсек, мұның өзі тарих алдындағы қарызымыз бен парызымыздың үдесінен шыға алмай келе жатқанымыздың қырсығы болып шықпасына кім кепілдік бере алады? Сондықтан да қазақ халқы өмірге келтірген тұрақты мекенжайдың ерекшеліктерін зерттеп-білу жаңа заман талаптарына сай үйлер тұрғызу ісіне қосылған үлес болатындықтан, оқырман қауымды оның негізгі үлгілерімен таныстыра отыра, мәселенің шешімін таба алмай келе жатқан жақтарына көңіл аударуды жөн көрдік.

Қазақ халқы қалыптастырған тұрақты мекенжайдың негізгі нұсқалары деп біз оның мынадай үлгілерін атай аламыз:

ҚОРЖЫН ҮЙ. Қазақтың бізге танымал тұрақты мекенжайларының барлығынан сұлбасы көрінетін, арасы асхананың да міндетін атқаратын дәлізбен ажыратылатын, бірінде өздері тұрып, екіншісінде қонақ күтетін екі бөлмелі тұрғын үйі. Қақыраның негізінде пайда болып, тұрғын жайдың басқа да үлгілерінің қалыптасуына жол ашқан үй құрылысының нұскасы болуы мүмкін.

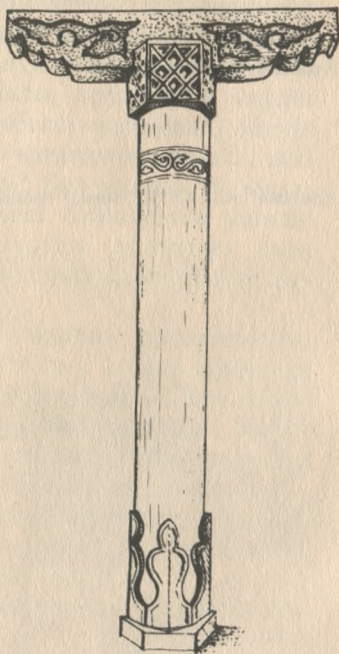
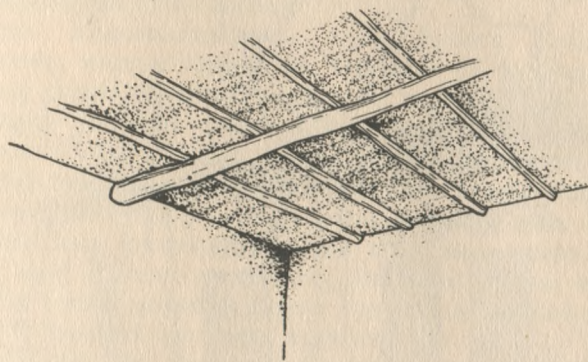
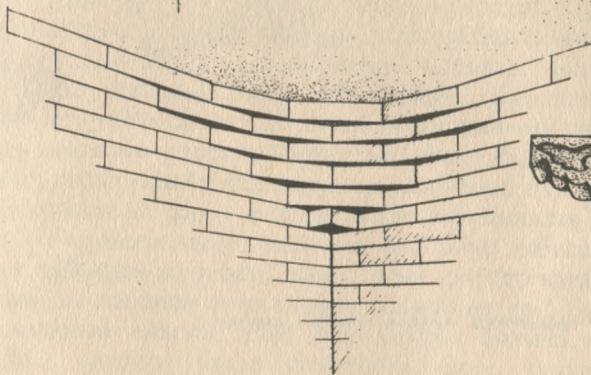
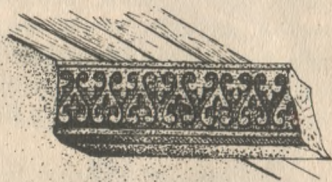
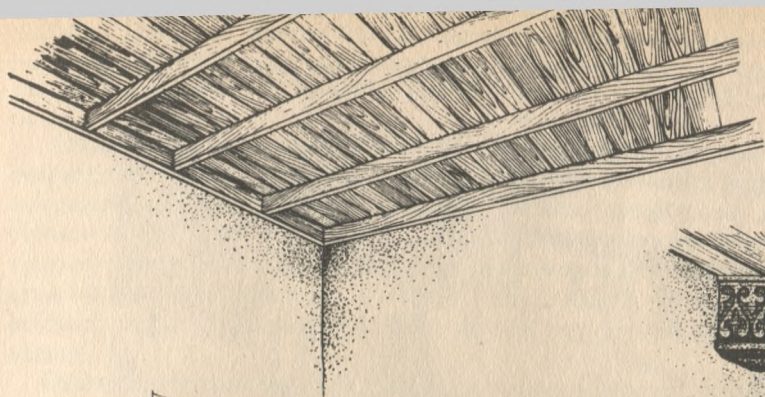
Қоржын үй тұрғызу әдісі мейлінше қарапайым. Ол үшін әдетте ауладағы егістіктің, бақшаның, жауын-шашынның суы жинала қоймайтын биіктеу жер тандап алынатын да, оны кетпенмен тегістеп, сабан, түйеқарын, кепкен жантак,

Қоржын үй. Жаңғыртпа.

Қоржын үй. XX ғ. басы. Қызылорда қаласы. Қазіргі көрінісі.

Қазақ үйлеріндегі төбежабын. Жаңғыртпа.

т. б. шөп-шалаң төселгеннен кейін малдың тұяғымен таптататын болған. Шөп-шалаңды сыпырып алып, үстіне су құйып, кілкіндісін ағызып жіберіп, тағы да су құйып, малдың тұяғымен таптауды ағаш тоқпақпен ұрып, нығарлаумен қатар жүргізе берген. Жер әбден дайын болғаннан кейін қабырға тұрғызылатын шаршыға дуалдың енімен бірдей ор қазып, оған барынша қалың етіп қамыс төсеп, соның үстіне ғана үйдің қаңқасын тұрғызады екен. Оны алдын ала сорын шайып, үш-төрт күн суға бұқтырылғаннан кейін, сабанмен араластырып, илеуін қандырған балшықтан құйылған қам кесектен қалап, сабан қосылған лаймен қалың етіп сылайтын болған. Төбежабыны шатырдың да қызметін атқаратындықтан, итарқасының ылғал жиналмайтындай көтеріңкі болуы үшін төрт қабырғаның аздап биіктетілген кесе-көлденең еніне әрбір бөлменің өн бойына жететіндей етіп, қақ ортасынан қары қоятын болған. Оған дуалмен байланыстыра екі жағынан қарама-қарсы тасталатын кеспек ағаштардың үстіне ши төсеп, баулаған қамыспен қалың етіп жауып, топырақ төгіп, лаймен сылап тастайтын болған... Төбежабынға жаратылған қамыстың сыртқа көрінетін ұшын қол арамен жатық етіп қырқып, құрылысты аяқталған кейіпке келтіретін болған.

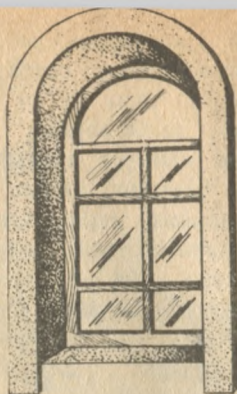
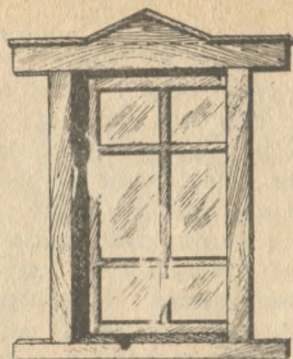
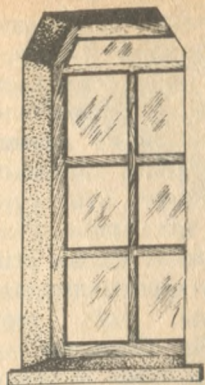
Қоржын үйдің құрамында итарқасы өзімен бірге жабылатын, әдетте құрылыстың өн бойына теріскей жағынан берілетін, астықтың түр-түрін бөлек құятын қамбалары, қақ, қауынқұрт, кептірілген жеміс, ірімшік, құрт, диірменге тартылған ұн қоятын орындары, уақытша ет ілетін адалбақаны болатын түнек тұрғызылатын. Қосалқының бұлай деп аталатыны — екі тұсынан берілетін ашпалы көздері, еденіне сырттан дем тартатын тесіктері болмаса, жарық түсіретін терезе атаулының болмайтынынан.

Үйдің терезе-есігі, бастырмасы күншуақты жағынан берілетін. Оттығы дәлізден жағылып, бөлмелері ара бөлік дуал арқылы жылытылатындықтан, үйдің итарқасында түтін тартатын мұржалары, бөлмелерінің ауасын тазалайтын дем тартқыш түтіктері болған.

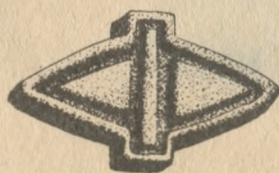
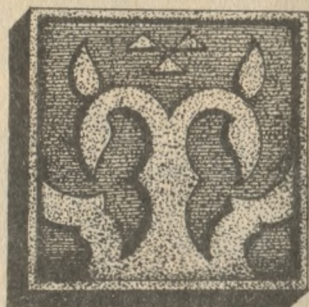
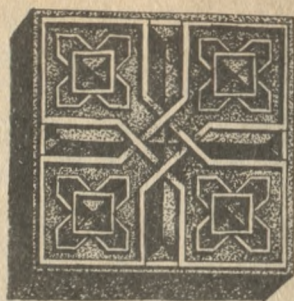
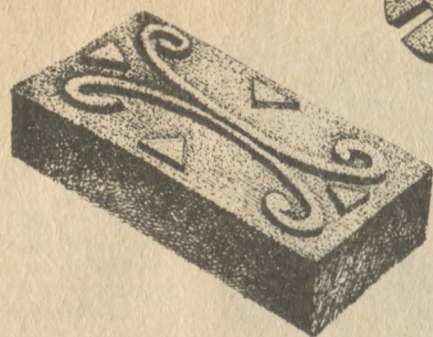
Оңтүстіктің аптап ыстығында жаз айларында аспан астында ұйықтап, демалуға тура келетіндіктен, қоржын үйдің ауласында (әулісінде) үстіне масахана құрылатын сәкісі (сыпасы), құрт жаятын, жеміс келтіретін сөресі, қазан асатын ошағы, тандыр оттығы, т. б. үй шаруасына қажетті құрылғылары болған. Ауланың сыртына айналасы қоршалған бақша, дәнді дақылдар, жоңышқа өсірілетін бірнеше атыз егіс танабы орналастырылатын. Мал ұстайтын қора-копсысының ауладан бөлек болуы қарастырылатын.

Қоржын үйдің қалалық жерлерде сақталған нұсқаларында олардың ағаш құрылғыларына (төбесіне, есік-терезелеріне, бағана-ұстындарына) ою-өрнек, сыртқы бұғатына, терезе, есік ойықтарына қыштан мәнерлеп қаланған құр, жиектемелер берілген. Қаладағы қоржын үйлердің бізге жеткендерінің едені тақтайлы болып келеді.

Қоржын үй ғасырлар бойы отырықшы қазаққа негізгі баспана болып келгенімен, соңғы кезеңде тұрмыстан мүлдем шығып қалған десек те болады. Оның түр өзгерістеріне түскен жекелеген нұсқаларын Сырбойынның, Талас — Шу алқабының алыстағы ауылдарынан, Қызылорда, Түркістан, Арыс, Қазалы қалаларында ғана кездестіруге болады.

Қазақ үйлеріндегі сәулет құрастырмалары. Жаңғыртпа.

Қаптама қыштар (XIX — XX ғ.). Жаңғыртпа.

Тоқалтам. Жаң-
ғыртпа.

Тоқалтам. Жаң-
ғыртпа.

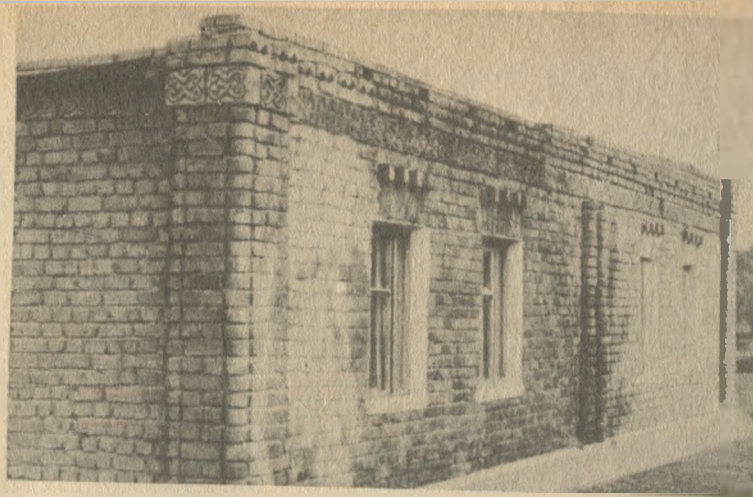
ТОҚАЛТАМ. Қоржын үйдің тікелей баламасы, этнографиялық әдебиетте «қарсы есікті» деген шартты атаумен белгілі тұрғын үй нұсқасы. Қамкесектен соғылады. Қамыспен жабылып, төбежабыны қаңқасымен коса тып-тип-ыл етіп сыланатын болғандықтан «тоқалтам» деп аталған. Ауласында бірнеше атыз егіс танабы, жоңышқалық, диқаншылық пен мал ұстауды бірдей игерген кешенді шаруашылықтың нышаны іспетті киіз үй, жартылай ашық қора-қопсы кездеседі.

Тоқалтамның қалалық жерлерде сақталған нұсқаларында төбежабынның шетін тақтаймен көмкеріп, кейде ағаш кеспектерінің үйдің бұғатына шығып тұратын ұштарына қатырып тастайтын дәстүр кездеседі. Қайсыбіреулерінде терезе ойықтарына ағаш жиектеме берілген.

Тоқалтам Ертіс жағалауында, Жетісуда, Сырбойында, Арал сыртының Ырғыз жағында кеңінен тарағанымен, соңғы жылдарда сирек кездесетін болып алған.

ТІРКЕСПЕ. Далалық қыстаулардың ең көп тараған, шатыры бола бермейтін, итарқасы қора-қопсымен бірге жабылатын, көбіне қамкесектен тұр-

Тіркеспе. XIX ғ.
аяны. Аймағамбет
ұста тұрғызған.
Фото. Торғай
облысы.

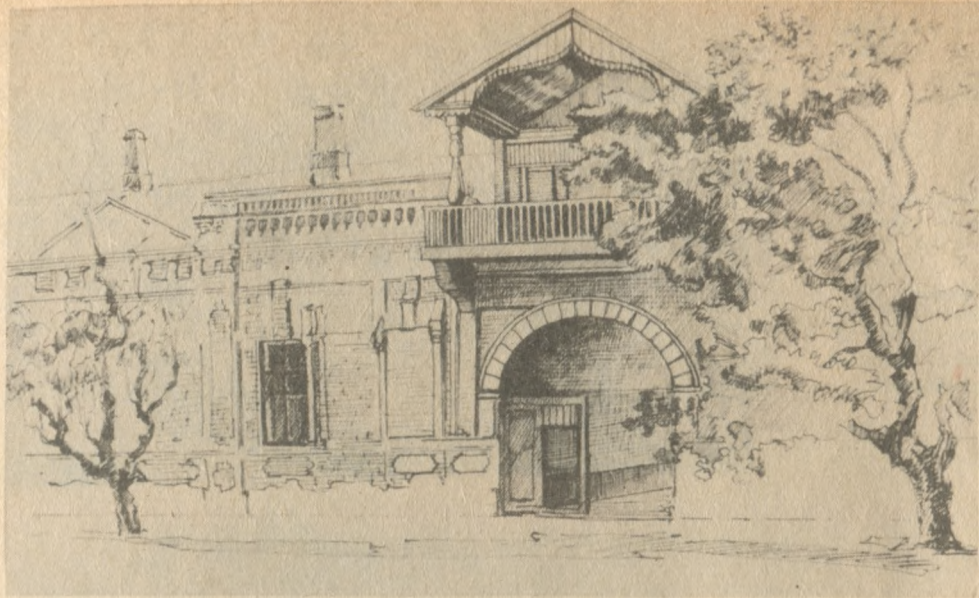
Тіркеспе. XIX ғ.
аяны. Аймағамбет
ұста. Торғай об-
лысы (қалпына
келтірілген).

ғызылып, қабырғасы лаймен сыланатын немесе сырты күйген қышпен капталатын «ауыз үй», «оттық үй», «жатақ үй», «қонақ үй» тіркеспесінен тұратын мекенжайдың үлгісі. Қыстау тұрғындары жатақ бөлмеге немесе қонақ жайға кіру үшін әуелі қора-қопсыдағы отынханаға, астық қоймасына, төл ұстайтын «ауыз үйге» тап болатын. Сонан кейін ғана бойы аласа, терезелері тар, табалдырығы биік (мұндай ыңғайтабыс жылуды ұзағырақ сақтау қамынан туған) бөлмелерге, ең алдымен «оттық үйге» (асхана), қазан оттығымен жылытылатын «жатақ үйге», онан әрмен өз алдына от жағылатын «қонақ үйге» кіре алатын.

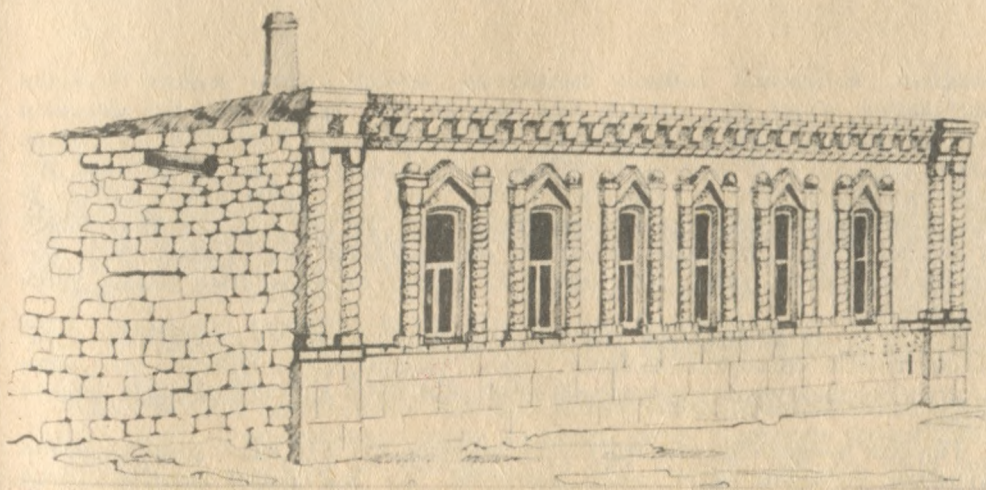
Бағана-ұстындар орнатып, төбежабынды жеңіл-желпілеу ететін тәсіл құрамында тіркеспе бөлмелері, жекелеген мал қоралары, астық қоймасы, отынхана болатын осындай үлкен құрылыстың итарқасын бірге жабуға мүмкіндік беретін болған.

Тіркеспе шымнан да, тақтатастан да соғылған. Ауқатты казак күйген қыштан тұрғызған, шатырлы үйлер сирек кездеседі. Ал қыстаудың сыртын күйген

Ғани Байдың үйі. XX ғ. басы. Фото. Қазалы қаласы (қалпына келтірілген).

Ыдырыс Сәрсенбайұлының үйі. 1940. Фото. Шевченко қаласы (қалпына келтірілген).

қышпен қаптап, мәнерлеп қалап, материалдың өңін шығару дәстүрі кеңінен өріс алған десек те болады.

XIX ғасырдың аяғында Торғай облысының Үрпек аулына жақын жерде Аймағамбет ұста тұрғызған тіркеспе қыстаудың нұсқасында бөлмелерінің қиылысқан бұрыштарына шығыңқы бағаналар (пилон) берілген. Құрылысты салуға қатысқан карт ұстаның айтуына қарағанда, шығыңқы бағаналар үйдің іргетасы болмайтындығынан қабырғаға түсетін салмақты жеңілдету үшін қажет болғанға ұқсайды. Солай ма, әлде олай емес пе, мамандар өз пікірін айта жатар, біз көргенімізді, естігенімізді ғана жазып отырмыз. Өкінішке орай, 1974 жылы құлап бітуге айналған қыстауды сақтап қалу мақсатымен аудан орталығы Амангелді поселкесіне көшіргенде қора-қопсы мүлдем алынып тас-талған, ішкі жағынан берілген қыш «сталактиттер» түсіп қалған да, шығыңқы бағаналар құрылыстың тек сыртқы төрт бұрышында, кіреберіс жағында ғана қалдырылған.

Аймағамбет ұста тұрғызған тіркеспе қыстаудың осы бір үлгісінің әсемделуі жағынан тағы бір ерекшелігі — сыртқы бұғатына оймышты қалыппен құйылған өрнекті қыштардан құрастырылған құр берілгені. Мұның өзі қазаққа тән үй құрылысында, қоғамдық орындарда ғана кездесетін жайт.

Қыстауға тіркестіре салынатын қора-қопсының тұрғын үймен тікелей жалғасатын тұсы (отынхана, койма, ауыз үй, т. б.) жартылай ашық болған. Ішке шығатын бөлігінде мал қамайтын ашық қора, ықтасын, ат қора, тұяғымен жусатуға қоңы жете бермейтін арық-тұрақ, мал төлі, қолда ұстайтын жылқы үшін төбесі ашық, шеңбер кейпіндегі қабырғасы дестеленген шөптен, бауланған құрақтан тұрғызылатын қотан, кіші-гірім шөпхана болған.

Мекенжайдың осындай тіркеспе қыстауға жататын үлгілері құрып біткен, сау қалғандарының төбе жабыны жоқ, есік-терезесі бұзылып, қаңырап бос қалған кейпінде далалық жерлерде әлі де кездеседі.

Тіркеспенің калалық жерлерде сақталған нұсқаларында, мәселен, Қазалы қаласындағы Ғани байдың күйген қыштан соғылған, түнікелі үйінде үлкенді-кішілі жиырма бөлме бар, кіре берістегі дарбазалы қақпаның үстіне бастырмалы лоджия берілген. Құрылыстағы бұғаттама құр, табакшалардан да үйлесімін тапқан ұқыптылық лебі есетін сияқты.

Маңғыстаудағы Форт-Шевченко қаласындағы Ыдырыс Сәрсенбайұлының үйі

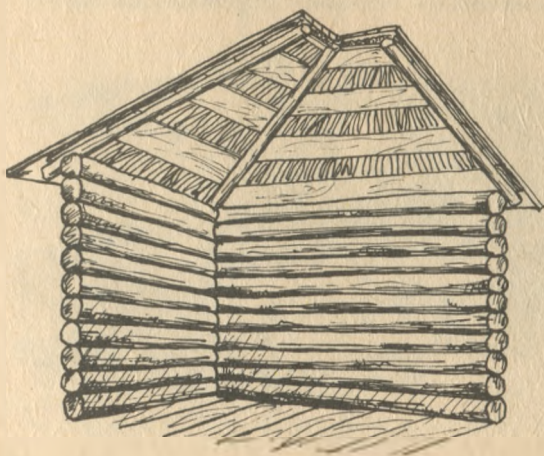
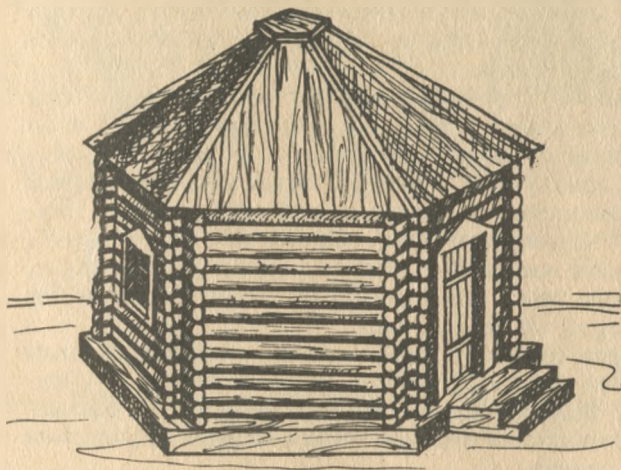

Шарбақ үй. Жаңғыртпа.

құрылыстың бұғатына тастан қашалған өрнектер мен бояулы нақыш берілгендігімен құнды.

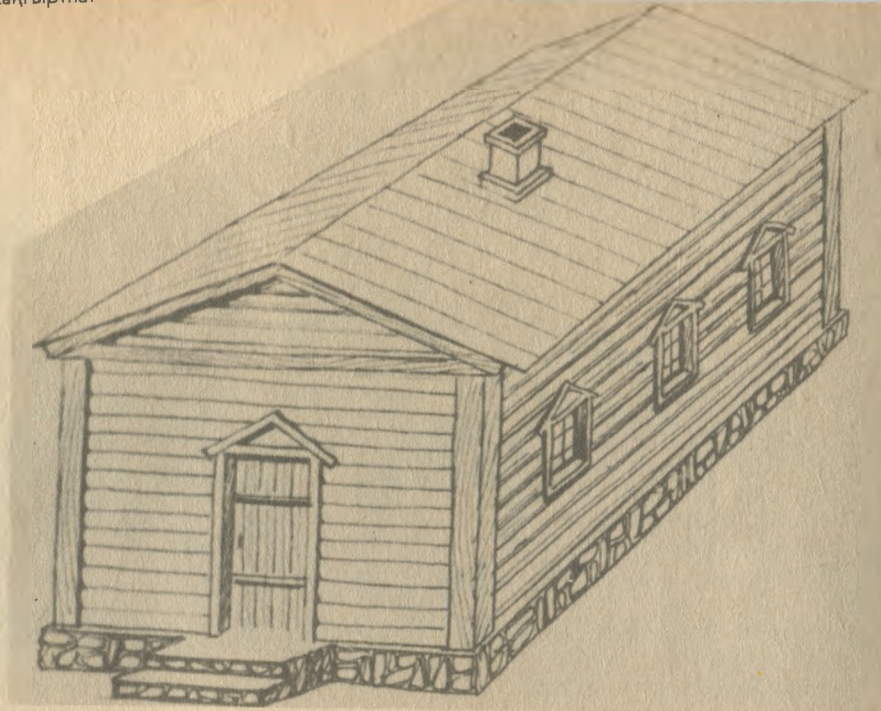
ШАРБАҚ ҮЙ. Кенді Алтайдың орманды-далалы алқабында қалыптасқан, қаңқасы бұтақтармен шабақталған шарбақтан құрастырылатын да, іші-сырты сыланып тасталатын тұрақты мекенжайдың біршама көне нұсқасы. Төбесінің құламасы бас жағын бұған қамыспен, неше түрлі шөп-шалаңмен жабылатын болған, ортасына от жағылатындықтан төбесіндегі түтін тартатын ойықтың мұржасы шабақталып, балшықпен сыланатын. Соңғы кезге дейін қазіргі тұрғын үйлердің ауласындағы қойма, қора-қопсының қызметін атқарып келген.

ДҮКЕН. Ағаштан қиыстырылған, бес қабырғалы шатырлы үйдің нұсқасы. Бес қабырғалы болып келетіні тұрақты мекенжай салуда үйреншікті түрдің

Дүкен. Жаңғыртпа.

Дүкеннің ішкі көрінісі.

— киіз үйдің, шошаланың шеңберінен түзу қабырғалы канқаға алмасу үрдісін көрсетеді. Көбіне мекенжайдың өзге нұсқаларымен, әсіресе шарбақ үймен бірге пайдаланылған. Төбесінің құламасы бес қырлы болғандықтан дем шығатын ойығы қақпақпен жабылып, тірсуішпен ашылатын бес бұрыш кейпінде болғанға ұқсайды.

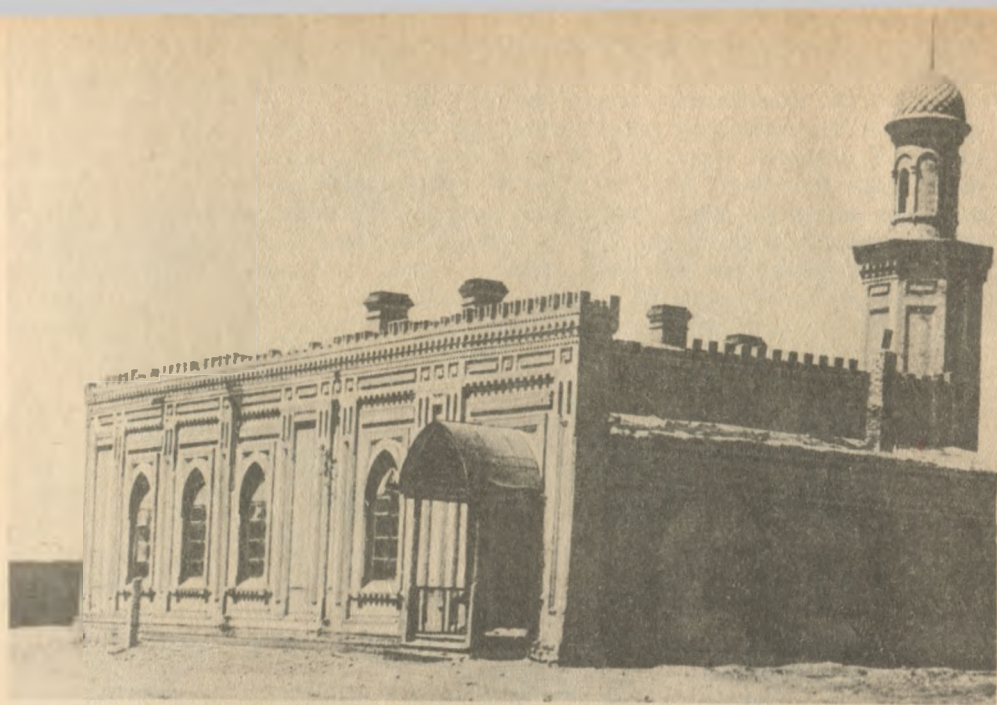
Қазір тұрмыстан шығып қалған.

ҚЫСТЫҚ. Шатырлы ағаш үйдің шаршысы созылыңқылау келетін, қабырғасы ағаш кеспектерімен қаланатын түрі. Кіре берісінде үйді жылытатын, қазан асып, тамақ әзірлейтін оттығы болған.

Зерттеушілер қыстықты XVIII—XIX ғасырларда Шығыс Қазақстанға жаңадан қоныс тепкендердің ықпалымен пайда болған тұрғын үйдің үлгісі деп жорамалдайды. Оның әшекейлі ою-өрнегі жөнінде мәліметтер сақталмаған.

* * *

Тұрғын үйді қазақ қоғамының тарихынан, өткен жолынан бөліп карауға болмайды. Оның өзіне ғана тән тұрғын үй үлгілерінің тұрмыстан шығып қалуының басты себебі мынада еді: Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде Қазақстанда әр түрлі тарихи себептермен көрші Өзбекстандағы немесе Әзірбайжан, Грузия, Армениядағыдай жаңа тұрмыс талаптарына сай реттелген

Жұма мешіт. XIX ғ. Фото. Қазалы қаласы.

ұлттық үй құрылысы қалыптаса алмады. Алғашқы бесжылдықтарда көптеп салына бастаған, камкесектен соғылып, итаркасы камыспен жабылатын да, балшықпен сыланатын қоржын үй, тіркеспе, тоқалтам нұсқалары көп ұзамай-ақ сырттан әкелінген құрылыс эклектикасымен алмастырылды. Өкініштісі, бұл үрдісті уақтылы сезініп, тиісті шаралар қолданған үкімет пен басқару орындары болған жоқ. Тіптен осы уақытқа дейін: «Ей, соның керегі не?» дейтіндер де табылады.

Дегенмен, қазаққа тән тұрғын жайдың үлгілерін, баскасын былай қойғанда, халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан заттық-тұрмыстық мәдениетінің ескерткіштері ретінде болашаққа сақтап қалуға, тиімді жақтарын қазіргі үй құрылысына пайдалануға тікелей камқорлық ету — Қазақ мемлекетінің қасиетті борышы деп есептейміз.

Тек нақтылы іс, жедел жәрдем керек-ақ.

ТАЛҒАМ ТАРАЗЫСЫНАН ӨТКЕН

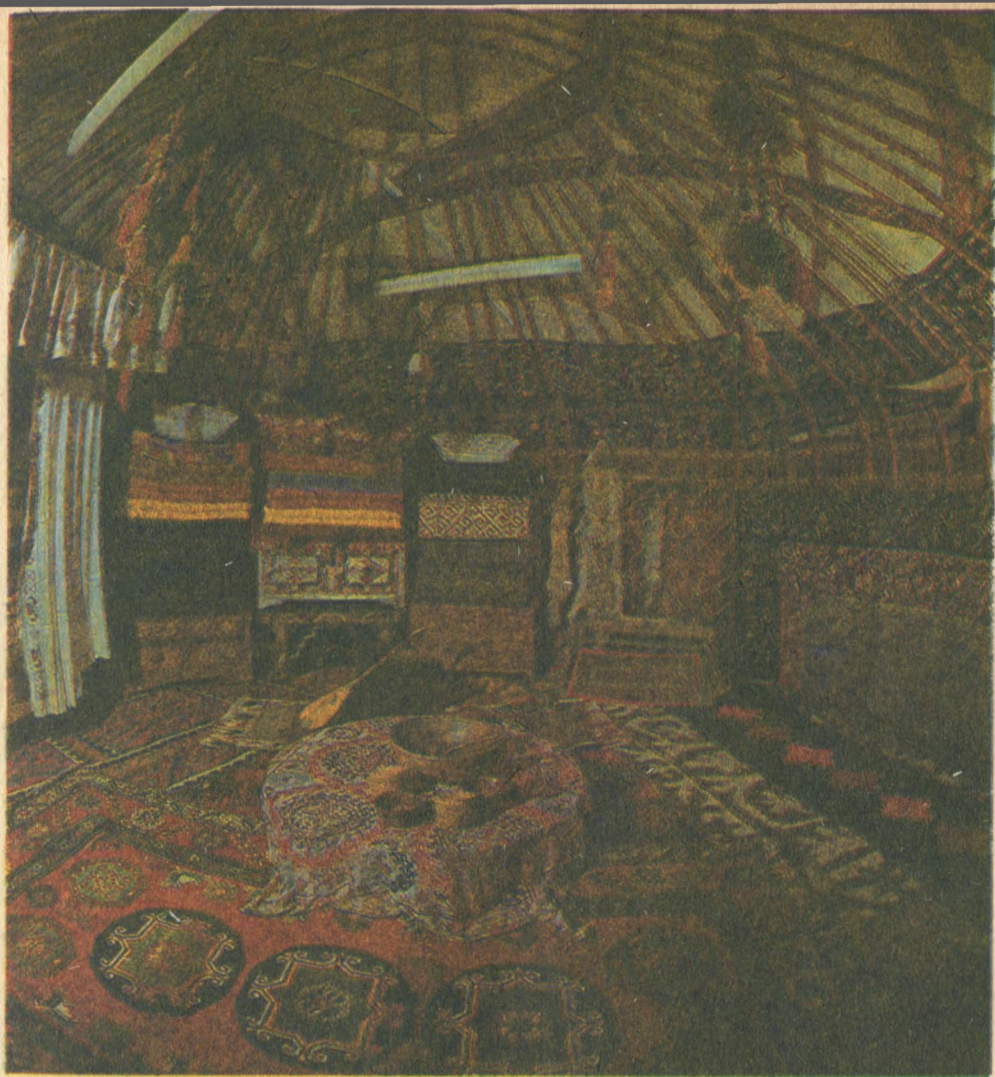
ұрастырмалары, әшекейі, ішкі жасауы халық сәулеткерлігімен тікелей ұштасып жататын, тіптен белгілі бір деңгейде оны толықтыра түсетін қазақтағы құрастырылып-ажыратылатын немесе тұрақты мекенжайлардың қай-қайсысынан да қоғамның тұрмыс ыңғайына, рухани болмысына, талғам-таразысына сай қалыптасқан дәстүрлі өнердің үйлесімін көруге болатыны белгілі.

Өзін табиғаттың дара перзентіндей сезінген ата-бабамыздың ой-өрісі кең, түйсігі ұшқыр, талғамы биік, сезімі нәзік болғанын оның тек ою-өрнекке ғана емес, баспананың есік-терезе, босаға, табалдырық, шаңырақ сияқты құрамдас бөлшектеріне киелі мән беріп, отбасының салауаттылығымен байланыстыра білгенінен де аңғарамыз.

Қазақтың жанашыр жақынына, қимас досына, бауырлас туысына деген ақ ниетін, адал тілегін білдіргенде «Босағаң берік болсын!», «Шаңырағың биік болсын!», «Терезең тепе-тең болсын!» дейтіні де сол ата-бабамыздан қалған өнегелі дәстүрдің жалғасы. Ең әсем бау-шудың шаңыраққа ілінетіні, екі жағынан желбау тасталатыны, босағаның табалдырықпен, мандайшамен бекітіліп, керегеге таңылатыны баспананы жел көтеріп кетпесін дегеннің ғана қамы емес, киелі құдіретке, наным-сенімнен туған көктегі тәңірге, жердегі ата-баба әруағына көрсетілген ілтипат болып табылады. Қазақтың шаңырақтан үйдің ортасына күн түсетін сәті көктемнің күшіне енген мезгілі деп егіске түгелдей кірісетіні де осы киелі мәннен туған.

Қазақ халқының киіз үйді жасандыруда және безендіруде мүлтіксіздікке жеткені баршаға мәлім. Ал тас қашау, ағаш өңдеу, темір ұқсату, мәнерлеп қыш құю, қырма, бояумен өрнектеу сияқты тәсілдердің өздеріне көптен бері белгілі екеніне (оған ежелгі Тараздың іргесіндегі Айша Бибі, Ұлытаудағы Аяққамыр, Маңқыстаудағы Ақүйік, Сенек күмбездері, Жетісудың таулы аудандарында сақталған ағаш бейіттер дәлел бола алады) қарамастан қазақ құрылысшылары тұрғызған тұрақты мекенжайларда әшекей атаулының бола бермейтіні неліктен?

Біздің ойымызша, мұндай сұраққа жауапты әсіресе құрылыс ісінде ұқыптылық көрсете білген қазақтың сәулеткерліктегі әшекейдін орнын тұрақты мекен-жайдың ішкі жасауындағы көз жауын алатын қалы кілем, арабы, тұскііздермен,

Киз үйдің ішкі көрінісі. Төр.

Киіз үйдің ішкі көрінісі. Оң жағы.

Киіз үйдің ішкі көрінісі. Сол жағы.

сырдақ (сырдамал), сырмақтармен, тұскестелермен, тіптен таптаурындалған, сүйектелген, күмістелген ою-өрнекті заттардың есебінен толтырып келгенінен іздеген жөн.

Бұлай дейтіміз, қазақтың бұрынғы отырықшы, жартылай отырықшы немесе көшпелі топтарының қай-қайсысын алсақ та, дәстүрлі өнері бірегей, өте ұқсас, тіптен бірінікін бірі қайталайтыны белгілі. Ал ондағы керемет ою-өрнек әлемімен салыстырғанда сәулет құрастырмаларына, қабырғадағы кеністікке берілетін әшекейлердің бұлынғыр елес қана болып қалатыны даусыз. Солай бола тұрса да, қалалық жерлерде сақталған қоржынүй, тоқалтам, тіркеспе үлгілерінің кейбіреулерінде әшекейленген сәулет құрастырмалары кездесіп отырады. Әйтсе де оларға қарап тереңге мензейтін пікір айту қиын.

Қазаққа тән киіз үйдің ішкі жасауын орналастыру тәртібі ұрпақтан-ұрпаққа алмасып келгендіктен біркелкі реттелгені мәлім. Қалыптасқан тәртіп бойынша, киіз үйге кіреберістегі сол жақ босағада әдетте ер-тұрман, күсбегілікке қажет саймандар ілінетін. Одан әрегірек киім ілетін адалбақан, жас жұбайларға арнап шымылдық ұсталған төсқағаш (оны кей жерлерде, қысқаша, төсағаш деп те атайды) қойылатын. Төрте жұкаяқтарға, кебежелерге қойылатын әбдірелердің, қаршындардың (жүкқап) үстіне екі-үш қатар етіп көрпе-төсек жиналатын болған.

Үйдің оң жақ қанаты ежелден келе жатқан салт бойынша бос қалдырылатын. Онда қарттар жайғасатын. Отбасында біреу қайтыс болса, арнайы үй тігу мүмкін болмаған жағдайда өлікті де осы жаққа қойып, оң жақтан шығаратын. Қант-шай, ұсақ-гүйек дәм сақталатын кебеже, ыдыс-аяқ қоятын асадал (шкаф), қымыз ашытатын саба, керегеге ілінетін аяққап, теркеш (кесеқап), тағы басқа бұйым-тайым да осы оң жақ босағаға жақын орналастырылатын.

Киіз үйдің ортасында үш аяқты темір ошаққа қазан асылып, от жағылатын болғандықтан, төрге төселген текеметтің, кілемнің үстіне айнала көрпеше салынып, ортаға дастарқан жайылатын. Жаз айларында, әсіресе аса қадірлі қонақ күтетін сәтте, үйдің ортасына жайылған алаша, кілем, текеметтердің үстіне жозы қойылып, айналасына төселген көрпешелерге қонақтардың жайғасып отыруына ыңғайластырылған төсеніш ретінде әр жерден ішіне жүн, қыл салып, арнайы тоқылған кілем жолағымен немесе мәуітімен тысталған жержастықтар тасталатын. Дәм жозына жайылған дастарқан үстіне берілетін.

Ал тұрақты мекенжайдың, ондағы оттық, жатақ, қонақ бөлмелерінің жасауы киіз үйдікіне біршама ұқсас болғанымен, өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалған. Мысалға алсақ, жүк (көрпе-төсек) екі-үш қатар етіліп, төрге жиналғанымен, қабырғаға ұсталатын кілем, тұскиіз, алаша бөлмелердің есік-терезе ойықтары жоқ, көбіне теріскей жағына тұтылатын. Дастарқан, сүлгі, шашық, майлық, оттық (асхана қызметін атқарған) бөлмеде, төбеге бекітілген аспаға қаттап жайылатын. Ыдыс-аяқ асадалға, үйдің қабырғасындағы арнайы тектердегі сөреге қойылатын.

Еденге тақтай төсеуге мүмкіндік бола бермейтіндіктен, шетін қышпен қаластырып, ортасына кесек сынықтарымен араластыра топырақ төгіп, үстін

қалың етіп сылап тастайтын сәкі, сыпа (суфа) жатақ, қонақ бөлмелерінің үштен екісіндей бөлігін алып жататын. Сәкінің, сыпаның үстіне қамыс, ши, киіз төселіп, көрпешелер салынатын да, ортаға қойылған жозы айналасына жержастықтар тасталатын. Жержастық қонаққа төсек салғанда құсжастықты (көпшікті) биіктету үшін де пайдаланылған.

Жас жұбайлар үшін жеке бөлменің ыңғайы келмесе, оларға арнайы орын белгіленетін.

Үйдің терезелеріне жұқа, селдір бәтестен, есіктеріне барқыттан, бедерлі жібектен тігілген перделер тұтылатын. Тұрақты мекенжайда кездесетін үстел-орындықтар, асадал, төсек ағаш, адалбақандар, ыдыс-аяқ киіз үйдікіндей болған.

Қазаққа тән тұрғын үйлердің ішкі жасауы жергілікті елдің күнкөрісіне, тұрмысына байланысты арагідік кездесетін ерекшеліктері болмаса, Қазақстанның барлық аймақтарына бірегей қалыптасқан құбылыс.

Өткен ғасырларда Қазақстанда болған жатжұрттық саяхатшылардың, шығыстанушы, тарихшы-этнографтардың көпшілігі қазақтың үйіне кіріп келгенде ең алдымен көзге түсетіні төрдің қақ ортасына бір-бірімен тіркестіре екі-үш, тіптен төрт қатар етіп жиналған жүк (көрпе-төсек) болатынына көңіл аударған.

Ескі түсінік бойынша, дала жұртына байлық пен молшылықтың бірден-бір белгісі іспетті болған жүкті (көрпе-төсекті) әсемдеп, нақышына келтіре, реттеп жинауға ерекше мән берілген.

Орнына келген аса бір керемет, үйлесімді істі көргенде қазақтың «Қыздың жиған жүгіндей екен» деп таңдайын соғатын теңеуі де, бәлкім, сол заманнан қалған.

Жүкті әрлеп жинаудың да қалыптасқан реті бар. Қазақстанның оңтүстігі мен Сырбойында ол үшін ең алдымен жалпы паркы бір шамалы, ағаштан шабылған, әр түрлі бояулармен толықтырылған шекпемен темір нақыштармен әшекейленген жүкаяқтарға мейлінше бірегей әсемделген, бір қолдан шыққан әбдірелер қойылатын да, үстіне жүк жиналатын болған. Ал тікелей киіз үйдің ішінде жүкаяққа түрлі үй жиһаздарын, киім-кешекті кежім алашаға орап, қыларқанмен мәнерлеп бұған тең, әбдіре қойылады екен. Әбдіреге төсек астына арнайы жайылатын, шеті малдың қылынан түрлі түске боялған шашақтармен көмкерілген сырдақ немесе қағылез етіп басылған жұқа текемет бүктесіні, жібектен, масатыдан, қырмызыдан, сәтеннен тігілген көрпелер, ақ жібекпен, сұрыппен тысталған екі кісілік жастық немесе бір кісілік көпшіктер жиналатын да онсыз да бау-шумен безендірілген, тұскиіз, кілем ілінген үй ішін жайнатып жіберетін болған.

Арқада көшіп-қонған елдің жағдайында жүктің астына жүкаяқ қою міндетті болмаған. Сүйектеліп, неше түрлі ою-өрнекпен безендірілген кебезелердің үстіне әбдіре, қаршын қойылатын да, көрпе-төсек жиналатын. Әбдіре-сандықтардың ою бастырылған ақ киізбен қапталатыны үй ішіне ерекше көрік беріп, адамның жан дүниесін баурап алатындықтан, мәңгілік есте қалады екен.

Алайда осындай жоғары талғам таразысынан өткен дәстүрлі өнердің ұмытылып бара жатқаны зерттеушілердің қай-қайсысына болса да шектен тыс

жауапкершілік артатынын ескере отыра, халық сәулеткерлігінің, әсіресе, ел абайынан шыға бастаған тұстарына көңіл аударуды жөн көрдік.

Өйткені, бабамыз Асанқайғының сөзімен айтқанда, таза мінсіз асыл тас су түбінде, таза мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады екен. Су түбінде жатқан тас жел толқытса, ой түбінде жатқан сөз шер толқытса шығады екен. Жасымыз болса ұлғайып келе жатыр. Халық сәулеткерлігі деп отырғанымыздың әлі де аша түсетін өскелең жолы, «бүге-шігесі», «шер тарқатса шығатын» жақтары аз емес. Оларды айқындап, «шер тарқатарлардың» қатарында біз сияқтылардың да болуы орынды.

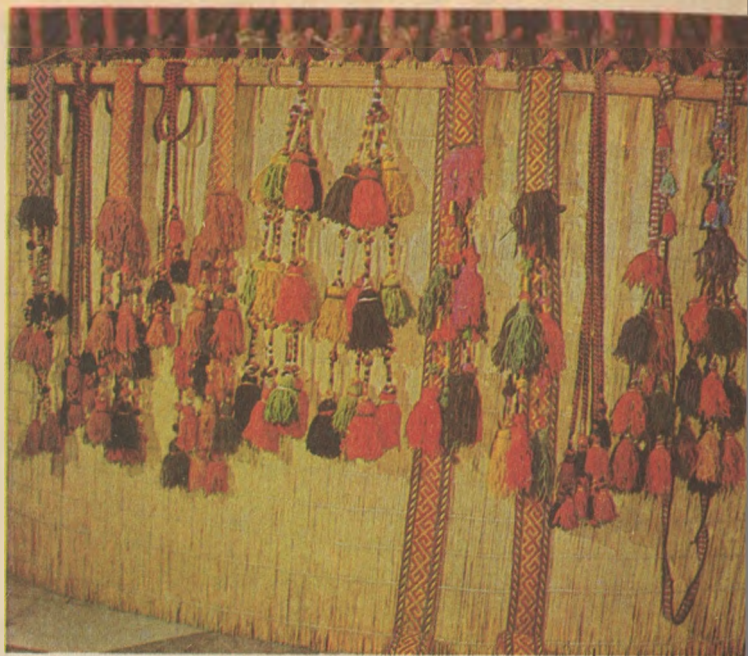
Сондықтан да оқырманға ұсынылып отырған көптен бергі ізденістердің осы бір азын-аулақ нәтижесі халық сәулеткерлігінде бар қазынаның өзін тарихи, этнологиялық тұрғыдан ұғынуға қосылған үлес болса автор өзін бақытты деп есептейді.

Басқұр үлгілері. Қазақстанның орталық музейі.

Бау-шу. Қазақстан-
ның Ортапық музейі.

Бау-шу. Фрагмент.

Қоңырат кілем. XVIII ғ.
аяғы. Қазақстанның Ор-
талық музейі.

Қоңырат кілем. *Фраг-
мент.*

Сырбойының отырықшы, жартылай отырықшы халқы қалыптастырған, бұрын құрып кеткен деп есептеліп келген кілем нұсқасы. Түкті кілемнің бұл түрін кейде «Сыр кілемі» деп те атайды. Төсемі төрт және сегіз бұрышты табақшалардан, сегіз «тісті» қосалқы өрнектерден, қоршауы «ала құртпен» (су орнына) ажырасатын жолақтардан тұрады. Қазақстанның Орталық музейінде сақталған жұынтығында 18 түрлі бояудың болғаны анықталған. Қайта қалпына келтірілгенде, Алматыдағы кілем фабрикасының мүмкіндіктеріне орай, өрнектері толығынан сақталғанымен, бес түрлі ғана бояу пайдаланылған.

Арабы кілем. XX ғ. басы. Жекеше коллекциядан.

Арабы кілем. XX ғ. Қазақстанның Орталық музейі.

Түскесте. XX ғ. басы. Қазақстанның Орталық музейі.

Алаша, XX г. Жекеше коллекциядан.

Тықыр кілем. Фрагмент. XX ғ. Жекеше коллекциядан.

Тұскиіз. XX ғ. басы. Қазақстанның Орталық музейі.

Тұскиіз. Қазақтың дәстүрлі өнерінің көне нұсқаларының бірі. Екі түрлі барқыттан, мәуіті немесе шұғадан ойылған өрнектерді шеті әдіптелген, биіктігімен салыстырғанда ені созылыңқы етіп пішілетін қағылез ақ киіздің шаршысына жапсырып, айналасын сетінемейтін етіп көктейтін төсем. Көшенінде бірінші өрнектің сұлбасы үшін екіншісінің ойығы, ал екіншісіне керісінше біріншісінің ойығы алынады. Тұскиіздің түрлі түсті барқыттан, т. б. шымқай маталардан ойылған өрнектерден құрастырылатындары өте сирек кездеседі. Тұсқа ілінетін астарлы жібек төсемдердің ел арасында бізкесте, тұскесте, ілмекесте деген аттармен белгілі, шаршысының қара барқыттан тігілетін қоршауына (жолағына) үш жағынан кесте жүргізілетін де, төменгі жағы көрпе-төсекпен жабылатындықтан бос қалдырылатын нұсқаларын қазіргі зерттеушілердің кейбіреулері, музей қызметкерлері тұскиізбен шатастырып жүргенін де ескерте кеткен жөн.

Түскиіз. Фрагмент.

Киіз төсеніш. XX ғ.
Жекеше коллекциядан.

Текемет. XX ғ. Оңтүстік Қазақстан. Жекеше коллекциядан.

Қаршын. XX ғ. Маңғыстау. Қазақстанның Орталық музейі.

Керме. XX ғ. Жетісу. Қазақстанның Орталық музейі.

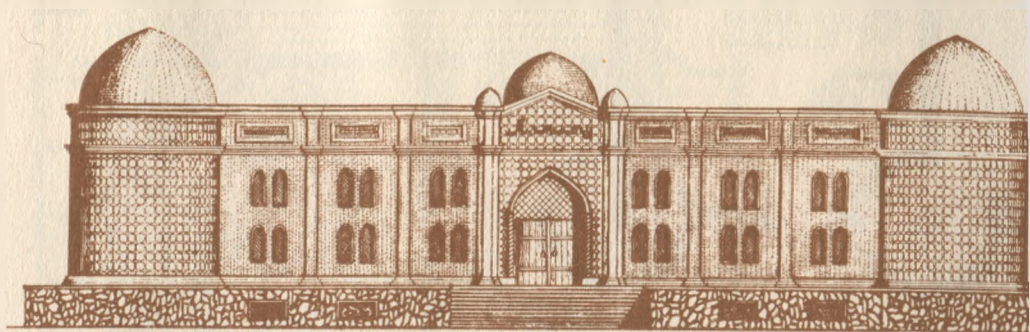
Қоржын.

Қоржын. Бет жағы.

Аяққап. Бет жағы.
XX ғ. басы. Қазақ-
станның Орталық
музейі.

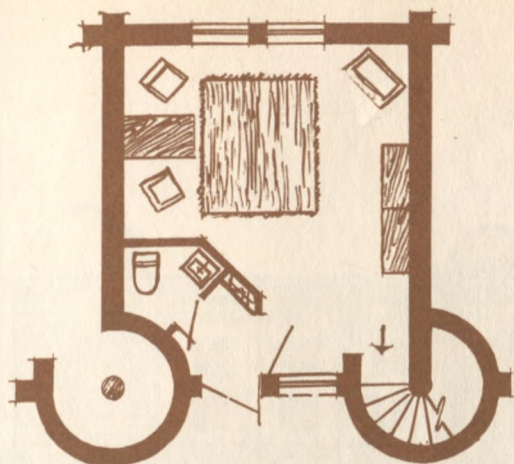
Табак, саптыаяқ. XX ғ.
басы. Қызыл ағаш.
Шекпе. Торғай облыс-
тық музейі.

«Алмату» керуенсарайы. Алдыңғы беті. Нобай. Автордың сәулеткер Алмас Жансүгіровпен, суретші-дизайнер Бердәлі Көшербаевпен бірлесе отыра Алматыда құрылатын Халықаралаық қазақ орталығындағы тарихи-нографиялық саябақтың жүлгелерін тарататын кіндігі ретінде тұрғызуға ұсынған жобасы. Нобайды жабды бұрын Алматыда көне Жібек жолының бойында осындай бір құрылыстың болғаны ескерілген. Ал сұлбасының негізіне Оңтүстік Қазақстан мен Сырбойында тұрғызылған керуенсарайлардың, әсіресе олар құрылымдық ерекшеліктерін қайталайтын Шаян медресесінің үлгілері алынған.

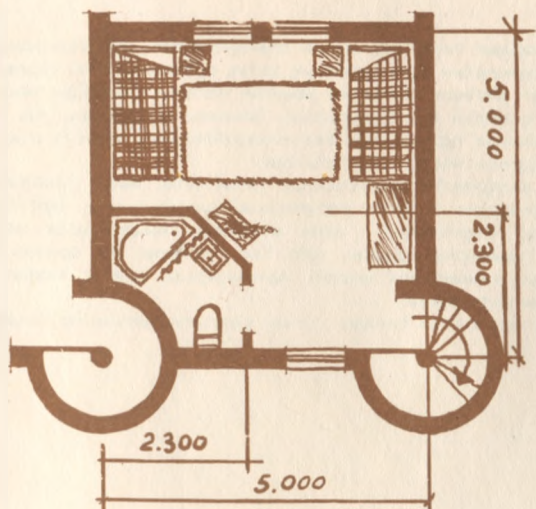
Төменнен жоғары қарай айналма баспалдақтармен көтерілетін, астыңғасында қонақ күтіп, жеңіл тамақтау үстіңгісінде демалуға болатын екі деңгейдегі бөлмелерден тұратын керуенсарай шаршысының төрт бұрышындағы «Ордабасы», «Түркістан», «Маңғыстау», «Арғанаты» атты күмбезді ғимараттарда асхана, қызымызхана, шарапхана, сусынхана, ал ауласына шығырлы құдығы, әуізі бар гүлзарлы бақ орналасқан. Керуенсарайдың төменгі бөлігіне оның инженерлік желісін, қоймаларын, шығыс монша, әкімшілігін, т. б. қажетті орындарын жайғастыру қарастырылған.

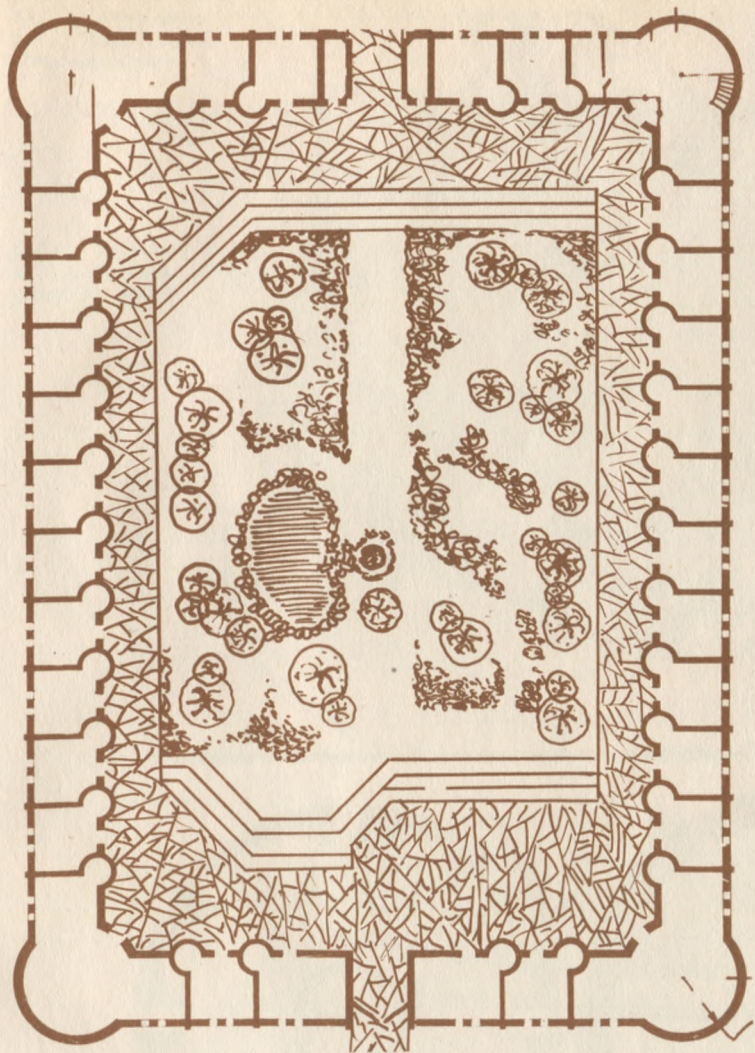
Керуенсарайдың алдыңғы беті шеккен қыштармен қапталатын болады. Оның «Алмату» делінетіні Қазақстан астанасының ежелгі атауымен байланысты.

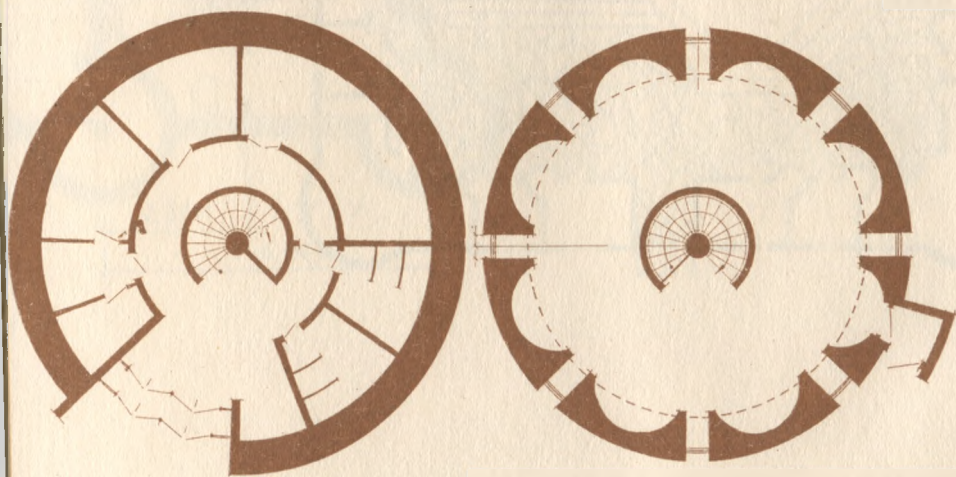
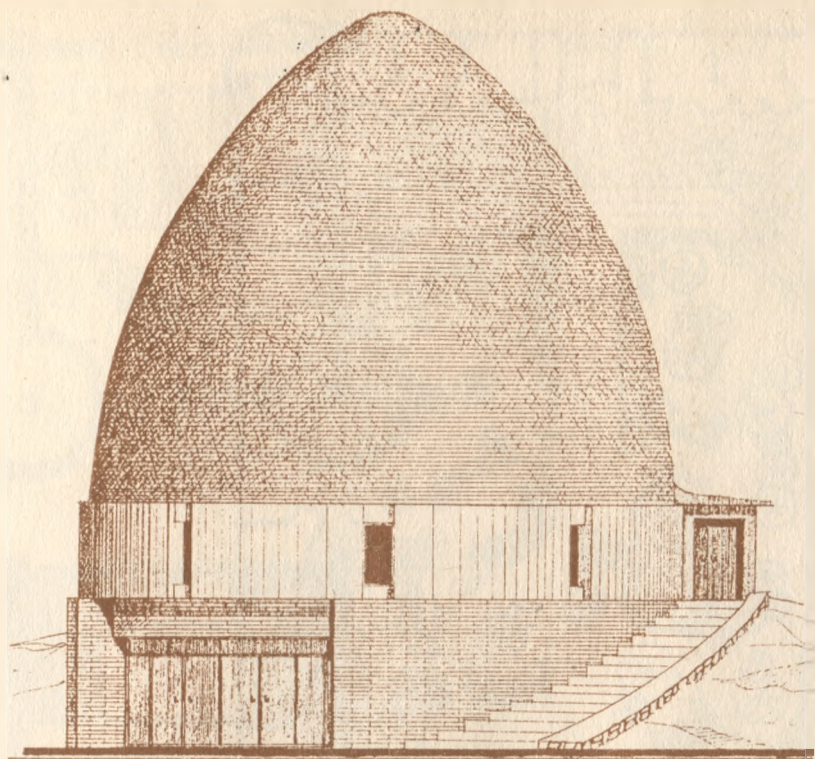

Екі деңгейде орналастырылатын
бөлмелердің сызбасы.

Керуенсарайдың жалпы сызбасы.

Кііз үй музейі. Автордың сәулеткер Алмас Жансүгіровпен, суретші-дизайнер Бәрдәлі Көшербаевпен бірлесіп жасаған нобайы.

Көрушілерге ыңғайлы болу үшін алты қанат ақүйді тігілген күйінде бау-шуымен байластырып, кез-шімен керегесін орап, туырлықтарымен, үзіктерімен, түндігімен жауып, құрылыстың күмбезінің астына асып қою, ал жабдықтауға қажетті бөлшектерін (экспонаттарын) түрегеп тұрған адамның көз алды деңгейінде музейдің қабырғасына орналастыру қарастырылған.

Құрылыстың төменгі бөлігінде қасса, гардероб, әжетхана, қызметкерлер бөлмесі, т. б. тиісті ырындар жасақтау көзделген.

Келушілер музейге кіреберістегі вестибюль арқылы ортадағы айналма баспалдақпен көтерілетін болады.

Оқшантай. Кісе бел-
беу құрастырмасы.
XX ғ. басы. Торғай
облыстық музейі.

Дабыл. Қазақтың кө-
не әуез аспабы. XVI
ғасырдан белгілі.

Қазан-ошақ. Қазақстанның Орталық музейінен.

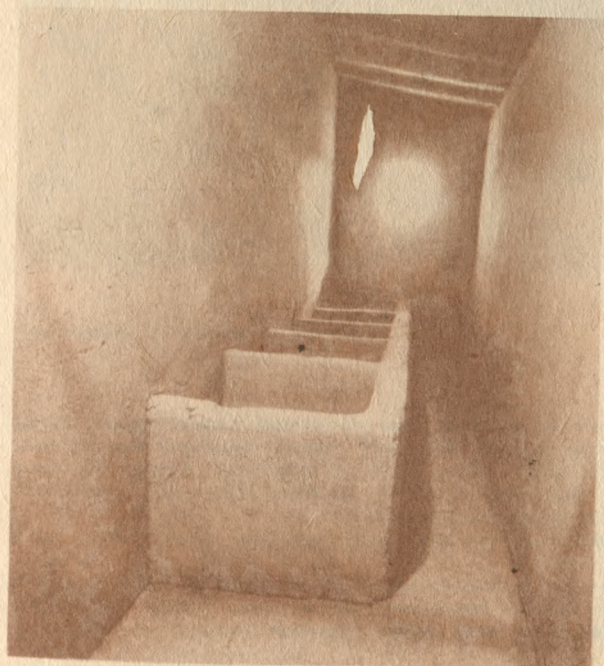
Қазақтағы тұрақты мекенжайдың ішкі көрінісі. Оңтүстік Қазақстан.

Қазақтағы тұрақты мекенжайдың жиһазы (жасауы) киіз үйдікіндей болып келеді. Мұнда да төрге екі-үш қатар жүк жиналатын болған. Бөлменің терезе ойықтары жоқ жағына кілем немесе алаша тұтылған. Еденге киіз төселіп, көрпеше салынатын. Қонақ үйді бөлу мүмкін болмаған жағдайда жатақ бөлменің ортасына дәм-тұз үшін жозы қойылып, айналасына қонақтарға арнап жержастықтар тасталатын.

Арнайы бөлмелер жетіспейтін жағдайда кемпір-шал, жас жұбайлар орналасатын орын белгіленетін.

Бөлме көпшілік жағдайда тұрмыс құру ыңғайына қарай оттық арқылы екіге—жатаққа және қазан-ошаққа (асхана) бөлінетін болған. Ыдыс-аяқ ошақ басында болған. Дастарқан, сулгі, шашық, майлықтар төбеге бекітілген аспа үстіне дестелеп жиналатын.

Есік, терезеге перде тұтылатын.

Ауыз бөлме. Ішкі көрінісі.

Түнек. Қамба. Ішкі көрінісі.

Қонақ бөлмесі. Ішкі көрінісі.

Г. Соловьев. Қазақ ою-өрнегімен безендірілген үстел мен орындық.
Қазақстанның Халық әуез аспаптары музейі.

Жержастық. Қазақстанның Орталық музейінен.

Бесік. Қазақстанның Орталық музейінен.

Құрбылар

Қазақы тақия. Қазақы тақия кестесі. Фрагмент. XX ғ. басы.

Қамшы. XX ғ. басы. Оңтүстік Қазақстан. Жекеше коллекциядан.

ҚАЗАҚТАНУ КЕРЕК ПЕ?

азақ қоғамының даму үрдісі ренессанстық сипат ала бастады. Мұның өзі ел басынан кешкен мәдени-тұрмыстық, идеологиялық экспансияның кіріптары болған қазақ ұлтының генефондын, әсіресе оның дәстүрлі өнерін, тілін, ұлттық тұрпатын, мінез-кұлқын сақтап қалу мүддесінен туып отыр. Өйткені, елдің тарихын, өткендегі өмірін, істеген кәсібін, дәстүрлі өнерін, тұрмыс-салтын білмей тұрып, қазіргінің ұшығына жету мүмкін емес. Ал негізгі параметрлерімен болашағын алдын ала болжамайынша, арнайы ғылыми зерттеулер, дәйекті тұжырымдар негізінде нақтылы шаралар белгілеп, екіұшты құбылыстардың алдын алмай тұрып, елді, оған өз атын берген және түпқазығы болған қазақ халқын жан-жақты дамытуға болмайтыны тағы бар. Бұлардың бәрін былай қойғанда, Азаттық, Тендік, Туыстық дегендердің өзі елдік, халықтық сипат, мемлекеттік сана үшін қажет емес пе? Мұны неге ойланбасқа?

Несін жасырайық, біз көп асылының біразынан, ұлттық игі қасиеттерінен көз жазып қалған халықпыз. Қазіргі келеңсіздіктердің бір жағы — ізгі дәстүрдің, отаншылдық, ұлттық сана-сезімнің жұқара бастағаны өзімізге де қатысты. Мұндай қасіреттің түйіні қазір онда-мұнда көріне бастаған рушылдыққа, жікшілдікке, құда-құдандалыққа, тамыр-таныстыққа бой ұсынуда жатыр.

«Бұл күнге бүгін емес, көптен кірдік,
Алды-артын аңдамаған бетпен кірдік.
Шығармай бір жеңнен кол, бір жерден сөз,
Алалық алты бақан, дертпен кірдік...

Білдірдік елдің сырын, ердің құнын,
Еліріп ерегіске екі-үш күндік.
Кіреді тентек есі түстен кейін,
Мүшкілін кәліміздің енді білдік» —

деп, тегі, Ахмет Байтұрсынов босқа айтпаған.

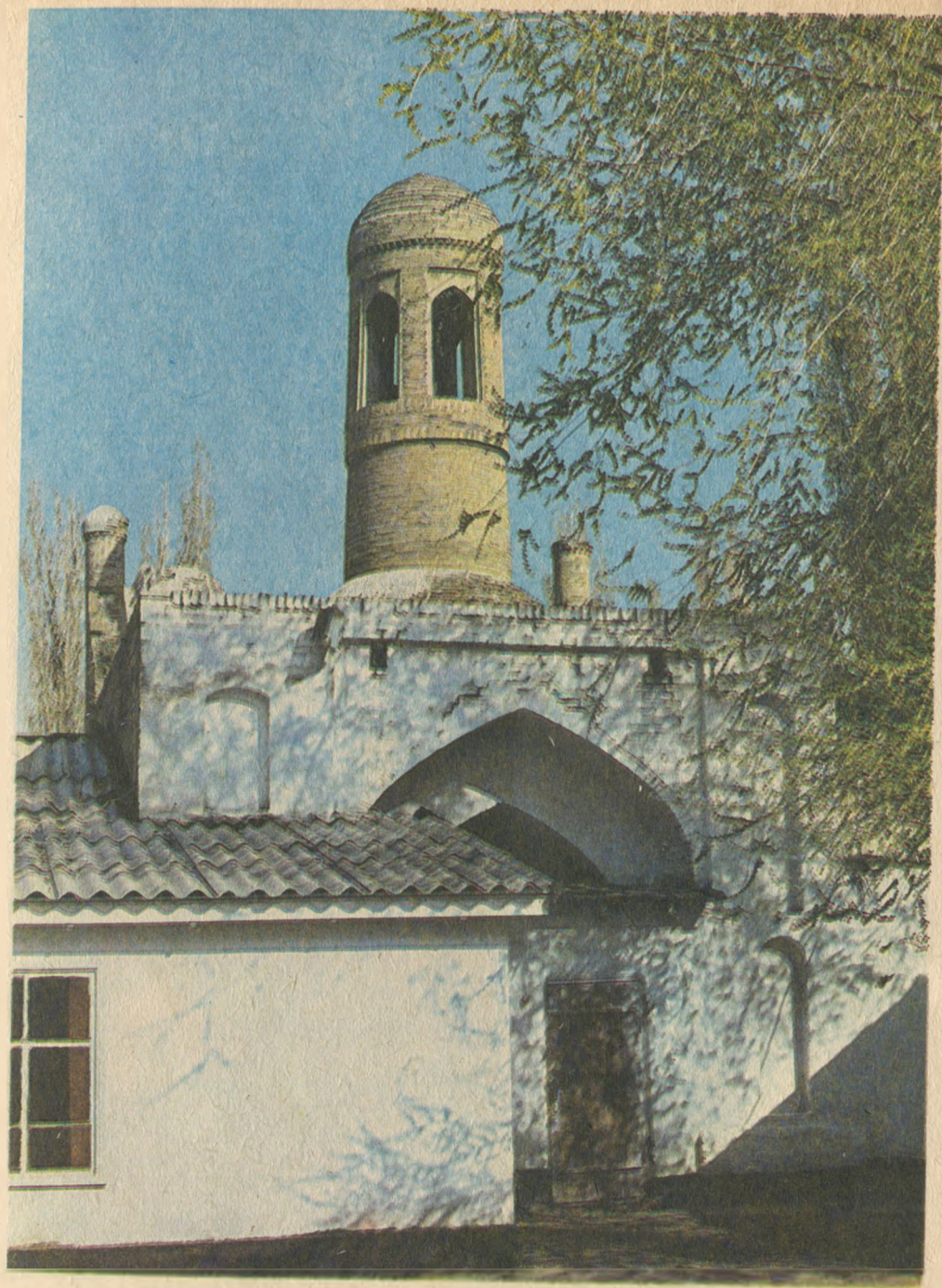
Біз көтеріп отырған жайт халқымыздың, әсіресе жастардың ата-баба мұрасын бастапқыға барабар ұғыммен танып-білуімен де байланысты. Ол үшін негізінен екі мәселенің шешімін табу қажет-ақ. Оның бірі — қазақ тілін мемлекеттік мәртебесіне түгелдей орнықтыру. Ол сырттан қарағанда халыққа тәлім-тәрбие

берудің бір тармағы ғана болғанымен, мемлекеттік саясаттың өзекті саласына айналуы қажет. Екіншісі — тарихи және мәдени мұраның, әр түрлі себептермен құрып бара жатқан қосындысына айнала бастаған қазақтың дәстүрлі өнерінің ұмытыла бастаған тұстарын (бөліктерін) қалпына келтіріп, бұрынғы табиғи ортасына оралта түсу.

Соңғы жылдары біз көп есейдік. Жетістіктеріміз де, кемшіліктеріміз де болды. Сол кемшіліктердің ішіндегі ең бастысы — мемлекеттік дәрежеде жан-жақты ойластырылған бағыт-бағдарға, мәдени бағдарлама, ресми идеологияға қолымыздың жетпегені. Тіптен, жастарға имандылық-эстетикалық тәрбие берудің республикалық кешенді бағдарламасын өкімет өзі қабылдағысы келмей, Білім министрлігінің қарауына итере салғанын қалай түсінуге болады? Бәлкім, соңғы кездегі бірде тілге, бірде дінге, бірде ұлттық дәстүрге бас ұру — құрғақ энтузиазм мен жалаңтөс жанұшырудың жемісі болып қала бергені осындай ыңғайтабыстың нәтижесі болар.

Құлпытас. Тас қашау.
Маңғыстау.

Көне Тараздың орнындағы құрылыс. Жамбыл қаласы.

Қаптама қыштар. XI — XII ғ.
Жамбыл облысы.

Қаптама қыштағы ою-өрнек
қырма шекпесінде. Жамбыл
облысы.

Орданың астына төсеніш. Жаңғыртпа.

71 Бөлігі.

Орданың астына төсеніші — оның еденін тугелдей жабатын, үйдің ортасына қарай сүйірлене келе төбедегі шақырақтың көлемімен барабар шеңбер ойығын құрайтын төрт кесек киізден құрастырылатын, ортасы дөңгелек сырмақ пен жабылатын киіз төсем. Мұның өзі аса қажет болғанда Орданы жылыту үшін ортасына от жағу мүмкіндігі қарастырылғанын көрсетеді. Басқа уақытта, әсіресе, ресми қонақтар қабылдайтын сәтте, от басының ойығы арнайы бастырылған дөңгелек сырмақпен жабылатындықтан Орданың іші қайталанбас әсем кейіпке енеді екен.

Кілемнің бұлай аталуы парсының «ғалы» (кілем) деген сөзімен байланысты. Қазақтағы түкті кілемдердің неғұрлым көбірек тараған түрі. Бастапқы нұсқалары құрып біткен. Кезінде ұзатылатын қыздың жасауында, ел арасындағы сый-сыяпатта басты бұйым, той-томағада негізгі жұлде болып есептелген. Айыптылар да қалы кілем ұсынып, қарсы жақтан істеген қылығы үшін кешірім сұрайтын болған.

Қалы кілемнің өрнекті жолақтармен (су) ажыратылатын бірнеше қабат қоршауы (қорған), айдынында (көл) қаз-қатар орналастырылатын қазақтың тікесызықты, нәубетаты сарынындағы өрнектерінің желісіне құрылатын табақшалары (розетка) болған. Соңғы кезде сапалы кілемдердің барлығы дерлік қалыкілем деп атала бастағандықтан, «қалы кілем» деген түсінік бірте-бірте «түкті кілеммен» алмасқан.

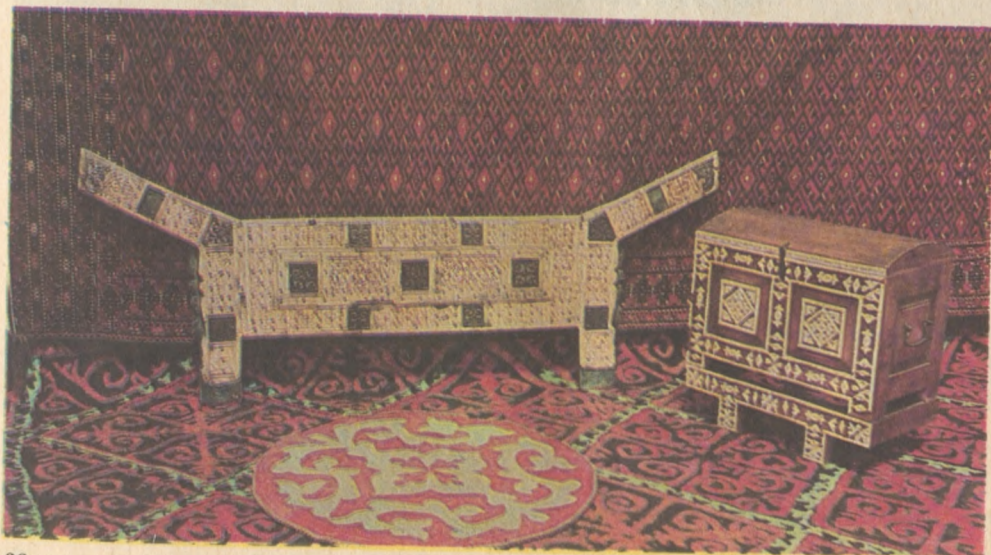
Қазақтағы таптаурындау.

Ғ. Жалмұқанов. Ыдыс-
аяқ. Жекеше коллек-
циядан.

Қазақтағы
өнері.

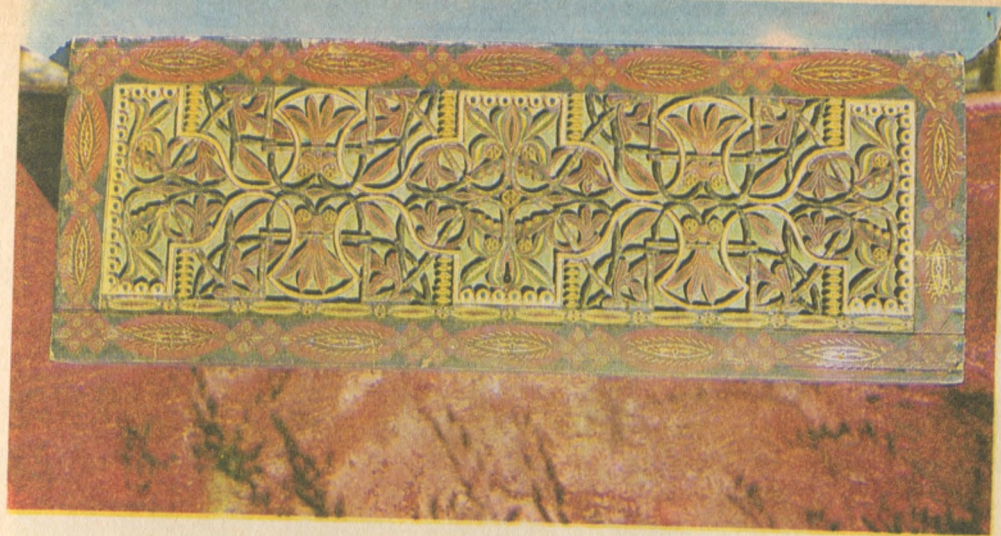
сүйектеу

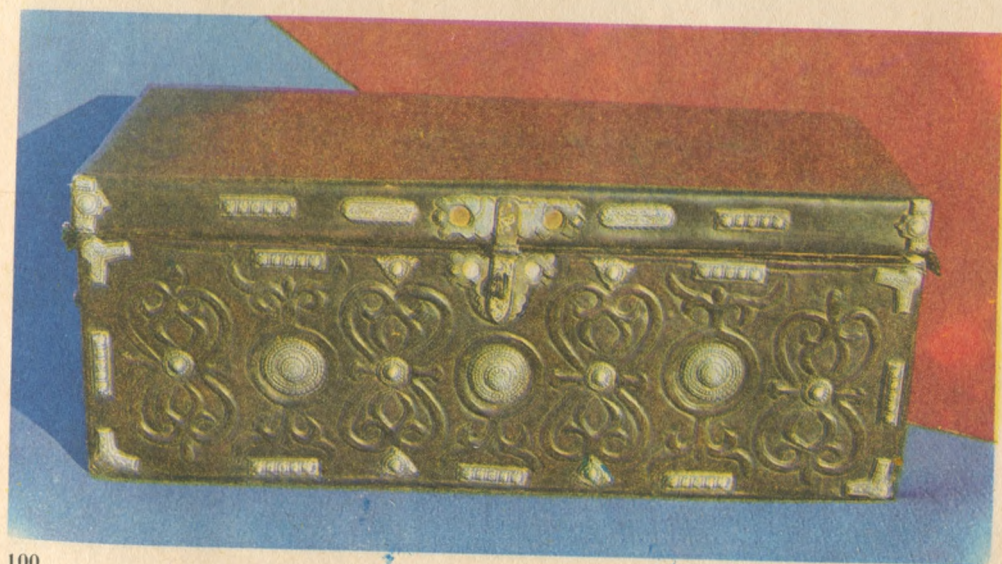

Ағаш жастық. Кебеже. Қазақтағы шекпе үлгілері. «Заман — Ту» кәсіпорыны шеберханасынан.

Жағлан. Кебеже. XIX ғ. аяғы. Сырбойы.

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін жариялағаны, Республика Президенті мен Жоғарғы Кеңесінің оны орнықтыруға бағытталған іс-қаракеттері, әсіресе тәуелсіз мемлекеттің Конституциясының қабылдануы бұрынғы коммунистік идеологияның орнын толтыратын жаңа идеологиялық құрылым қалыптастыруды алға қойды. Мұндағы негізгі қиыншылық Кеңес Одағын құрту үшін Горбачев жүргізген «деидеологизацияның» арқасында жұрттың «идеология» деген сөздің өзін де естігісі келмейтін болып алғандығында болып отыр. Осыған байланысты уақыт тезінен өткен ата жолына, жалпыадамзаттық, ұлттық игі қасиеттерге дінге бетбұрыс жасау керек деген пікір де айтылды. Бұлай ету белгілі бір деңгейдегі жөнтабыс болғанымен, жаңа тәуелсіз мемлекеттің алдына қойған қыруар мақсаттарын жүзеге асыру жолында қысқа қайырғандық болар еді. Тіптен, қоғамдық ғылымдарды қаржыландырудың өзін де қысқарта тұру керек дейтіндер де табылатынға ұқсайды.

Ау, сонда біз көп ұлтты Қазақстан жағдайында азаматтық келісімге тыңғылықты жетуді былай қойғанда, жаңа тәуелсіз мемлекеттің өзін қалай құрмақпыз? Идеология атаулының бәрін жаһаннамға жіберетін болсақ, ертең бізді алмастыратын жас ұрпақты қалай тәрбиелеп, Қазақстанның тағдырын кімнің қолына тапсырамыз. Бізге жаңа идеология керек-ақ. Ол ұлттық идеология болуға тиіс. Оны мемлекеттік идеология деп бұқпантайлатудың қажеті жоқ. Ұлттық идеология деп отырғанымыз ұлтшылдық идеологиясы емес. Оның тек қазақ халқының ғана емес, республикада тұратын барлық ұлыстардың мүдделерін бірдей қорғайтын идеология болатынына күмәндануға болмайды. Өйткені еліміздің Конституциясында жарияланғандай, «Өзін-өзі билейтін қазақ ұлтының мемлекеттігінің түрі ретінде Қазақстан республикасы өзінің барлық азаматтарының құқық теңдігін қамтамасыз етеді» емес пе. Оның үстіне бізде, қайсыбір лауазымды азаматтар үнемі сілтеме жасай беретін, Америка Құрама Штаттарындағыдай немесе Канада мен Швейцариядағыдай азаматтық қоғам емес, «қазақ мемлекеттігінің бұлжымастығын негізге ала отырып» (Конституцияның преамбуласында осылай жазылған — Ө. Ж.) ұлттық мемлекет құрылатын болады. Құрама Штаттарда, Канада мен Швейцарияда көптеген халықтардың ұрпақтары тұрғанымен, олар мекендеген аймақтың тектестік негізін құраған жергілікті ұлт жоқ. Бізде болса Республика халқының тең жарымына жуық тұрғылықты қазақ ұлты бар. Міне, оларда — азаматтық қоғам, бізде — ұлттық мемлекет болатынының негізгі себебі осында жатыр.

Тек ұлттық мемлекет арқылы ғана қазақ халқын экономикалық, әлеуметтік, парасаттық, құқықтық, мәдени, моральдық, имандылық, мінез-құлықтық жағынан кемеліне жеткізуге болады. Сонда ғана біз патша заманында — Метрополияға, Кеңес өкіметі жылдарында — Орталыққа тәуелді болып, керек десекіз, өнеркәсіптің шешуші, мәртебелі салаларында ұлттық жұмысшы табын, өзінен шыққан инженер-техник қызметкерлерін толығынан қалыптастыра алмай, 30-жылдардағы аштық-жалаңаштық, қуғын-сүргін кезінде миллиондаған азаматынан айырылып, Қазақстанға белгілі бір есеппен жер аударылған жұрттың есебінен өз мекенінде көпшілік болудан қалған, өкіметтің құйтырқы саясатынан тарихи мәңгірттікке душар болып, тілінен, ұлттық әдет-ғұрыптарынан айырыла бастаған халықтың парасаттық мүмкіндіктерін түгелдей іске қоса аламыз.

Бірде маған Мұхтар Әуезов музейіндегі халық университетінде өткізілген дәріс кезінде бір жас жігіттің: «Бізге қазақтану керек пе?» деп сұрақ бергені

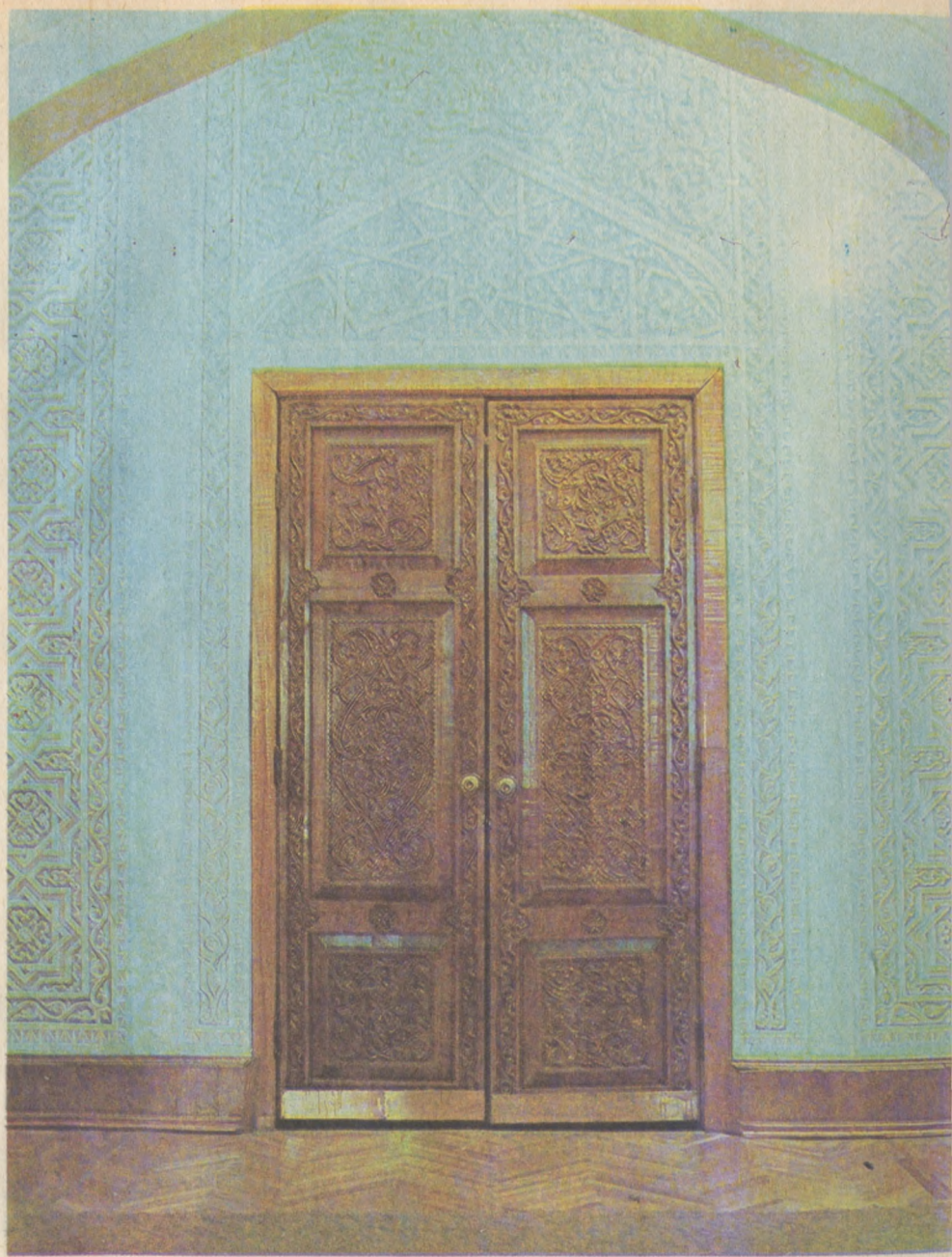
бартын-ды. Қазақтану қазір қажет-ақ. Ол ең алдымен халықтың тарихын жүзжылдықтар, тіптен мыңжылдықтар деңгейінде айқындауға, қазақтың жасампаздығы мен шығармашылығын, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, дәстүрлі өнерін этнологиялық тұрғыдан кеңінен зерттеп-білуге қолғабысын тигізетін болады. Қазақты антропологиялық тұрғыдан зерттей түсу де қазақтанушы ғалымдарға үлкен міндет жүктейді.

Ғылымның бұл саласының халқымызды жан-жақты зерттеуге, оның болашағына қатысты өзекті мәселелер бойынша социологтардың, демографтардың, политологтардың, этнографтардың, лингвистердің, т. б. қатысуымен нақтылы болжам, ғылыми тұжырымдар жасай алатынын ескерсек, көптеген сауалдарға жауап табуға болатыны өзінен-өзі-ақ түсінікті. Біздің мәселенің бұл жағына көңіл аударып отырғанымыз патша өкіметі кезіндегі, онан кейінгі зерттеулердің қай-қайсысын алсақ та тарих, этнография, антропология, әдебиет пен өнер саласында құнды деректер қалдырғанымен, негізінен отарлау, орыстандыру мүддесіне байланысты жүргізілгендіктен, қазақты халықтық тұрғыдан зерттеп, оның жан-жақты дамуына ықпал ете алмағанымен байланысты еді.

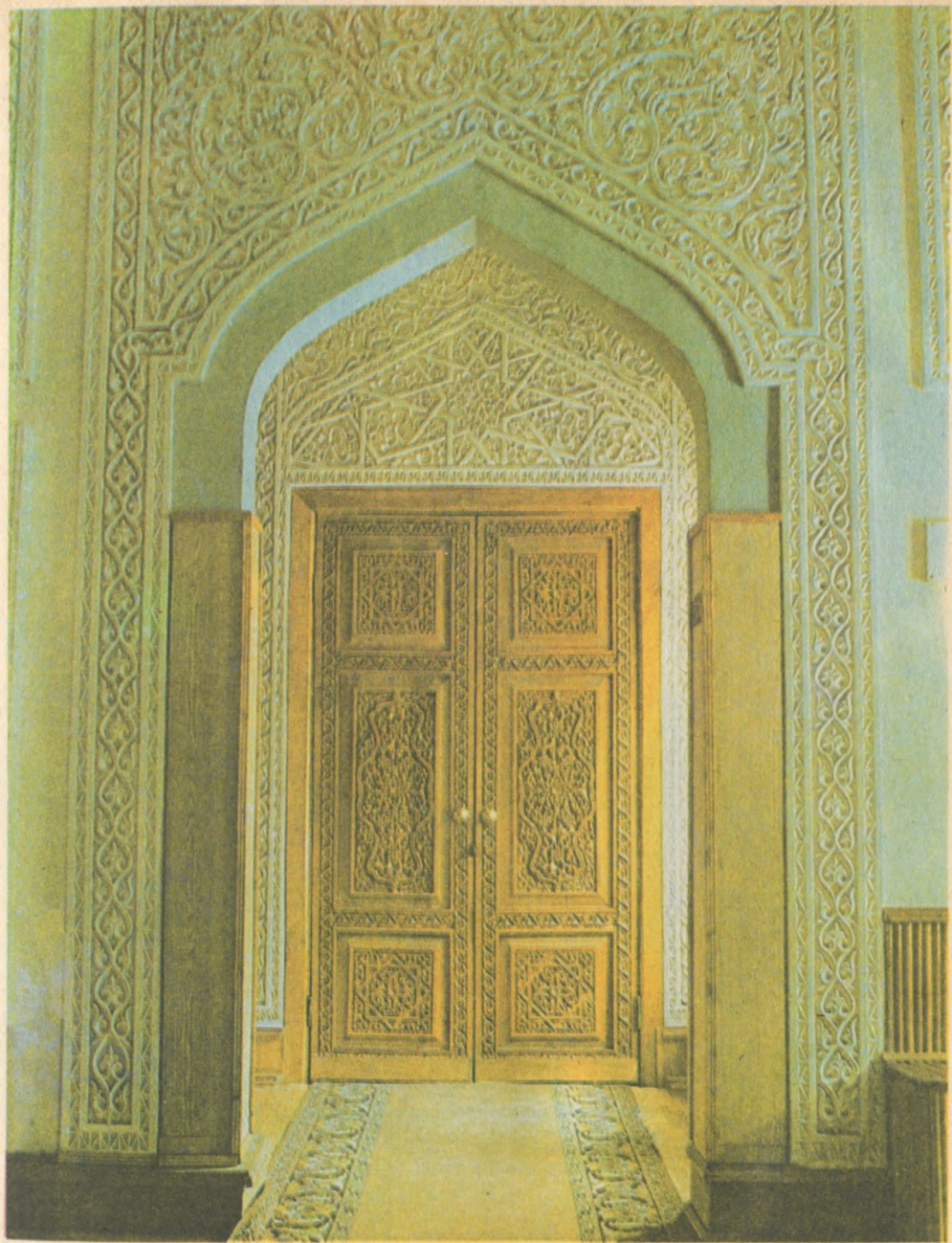
Мысалға алсақ, Ресей мемлекеті қазақты Төртінші Иванның кезінен-ақ зерттей бастаған. 1534 жылы ноғайлы Ордасында болған орыс елшісі Дағиіл Губиннің патша ағзамға жазған хабарламасында: «Қазақтар, әміршім, құдіретті, де батыл құсайды, жұрттың айтуынша, әмірші Ташкентті жаулапты, тіпті

Қазақтың сәулет құрастырмалары үй құрылысында. Алматы.

Қазақтың сәулет өрнектері. Ағаш шекпесі. Қазақстанның Халық әуез аспаптары музейі.

Қазақтың сәулет өрнектері. Ағаш, қырма шекпесі. Қазақстанның Халық әуез аспаптары музейі.

Қазақы есік. Қазақстанның Халық әуез аспаптары музейі.

Қазақ шығармашылығының сәулеткерліктегі көрінісі. Алматы.

ташкенттік ханзадалар, менің естігеніме қарағанда, екі рет шайқасып, қазақтардан соққы жепті» дегені кезінде еуропалықтар үшін құлақ түрерлік мағлұмат болған екен. Бірінші Петрдің, Екінші Екатеринаның патшалық құрған тұсында, онан кейін де, табиғи байлығы мол ұлан-ғайыр кеңістікке иелік еткен қазақтың құдіреті мен осал жақтары оның рухани болмысымен, әлеуметтік қатыныстарымен, тұрмыс-салтымен қоса зерттеле берген. Отаршылық қармалауышын Шығысқа қарай созған Ресей мемлекеті жіберген зеттеушілердің арасында өрісі кең, демократтық көзқарастарымен белгілі болған ғалымдар да, бұратана халыққа пандана қарайтын лауазымдылар да, жергілікті мықтылар жөнінде ұсақ-түйек мәлімет, сыбыс жинаған жансыздар да болған. Өйткені, қазақ жерін мейлінше бытыраңқы, әртүрлі сөйлейтін, сан жағынан шамалы Сібір халықтары сияқты қарулы қазақтардың аз ғана тобының күшімен бағындыра алмайтыны көптен белгілі болған.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі 20—30 жылдардағы экспедициялардың да белгілі бір мақсатқа — мемлекеттік құрылысты орнықтыруға, кеңестендіру саясатын уағыздауға бағышталып, ұжымдастыруға, индустрияландыруға, мәдени экспансияға, идеологиялық біркелкілікке дайындық ретінде ұйымдастырылғаны хақ.

Бәлкім, бізге бүгін тәуелсіз Қазақстан жағдайында қазақты шын мәнінде халықтық тұрғыдан зерттеп, көз жеткізе алатын болашақта халқымыздың демографиялық көрсеткіштері қандай болмақ, қазақ тілімен кім боламыз, ал онсыз күніміз қалай болмақ, дәстүрлі өнер бізге керек пе, оны дамыту үшін не істеу керек деген сұрақтарға жауап іздеуге тура келер. Ұлттық сана-сезім, мінез-құлық, тұрпат пен бет-пішін қандай өзгерістерге түсуі мүмкін? Ұлттық жұмысшы табын қалыптастырудың жолдары қалай болмақ? Тағысынтағы сұрақтарға жауап беру тығырықтан шығудың мүмкіндіктерін қарастыруға, елді мүлтіксіздікке, кемеліне жеткізуге көмектесер.

Бұлай дейтініміз, диалектикалық бірлік пен қайшылықтардың бірден-бір көрінісі болып табылатын дәстүршілдік пен жаңашылдық, ескіру мен жаңару, өшу мен өсу, тағысынтағы құбылыстардың кеңес өкіметі жылдарында әрдайым жаңа мазмұнмен толықтырылып, олардың қоғамға әзірше беймәлім қайсыбір үрдістерінің өзгерлердің есебінен шешіліп келгенімен байланысты еді. Мәселен, экономиканың мәртебелі салаларында қызмет ететін қазақтың өзінен шыққан, жоғары маманданған жұмысшыларының, инженер-техник қызметкерлердің аздығы оның дарынсыздығынан емес, ондай кадрлардың жоспарлы түрде жылдар бойы шеттен жіберіліп келгендігінде еді.

Дала жағдайына, оның аңызак желіне, үскірік аязына, елдің күнкөрісіне, тұрмыс құру ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан дәстүрлі үй құрылысын мүлтіксіздікке жеткізе түсудің орнына оны сырттан әкелінген орта қолды сәулет эклектикасымен алмастыру тарихи мәңгүрттікке жол ашқан тағы бір жайт болды десек, қателесе қоймаспыз.

Тағы бір мысал. Күні кеше ғана Қазақстанның қалалары мен ауылдарын бұлыңғыр біркелкілікке әкелген әйнек пен темірбетон сәулеткерлігін ендіру үшін дәстүрлі құрылыс үстемдігін ауыздықтауға күш салынды. Тек бүгін ескі құрылыс дәстүрлеріне қайта бетбұрыс жасауға мүмкіндік алғаннан кейін ғана осыдан біраз бұрын мәртебелі бағыт деп есептелмейтін құрылыстарды сақтауға, қалпына келтіруге, жаңаша пайдалануға көзқарас өзгере бастады.

Мұндай мысалдарды елдің тұрмысынан, өзара қарым-қатынасынан, ғимандылық, парасаттық, ізгілік дәстүрлерінің шайқала бастаған тұстарынан да келтіруге болады.

Қазақтану — ғылымның басқа салаларымен қойындаса отыра халқымыздың жан-жақты дамуына әсер ете алатын құбылыс. Кезінде қазақтың зиялылары ат салысқан Қазақстанды зерттеу қоғамы елтану, мұратану, өнертану, т. б. бағыттарда бірқатар игілікті істердің ұйытқысы болған екен. Қалыптасқан жағдайдың кезек күттірмейтінін ескере отыра, әлеуметтік және стратегиялық зерттеулермен айналысатын орталықтардың бірін Қазақтану ғылыми зерттеу институтына айналдырсақ, халқымыздың болмысына, дәстүрлі өнеріне, сәулеткерлігіне, тұрмысына, мінез-құлқына байланысты мәселелерді кеңінен зерттей түсуге де жол ашылар еді.

Олай дейтініміз, қазақ даласындағы тіршіліктің қай кездегісін алсақ-та өз идеялары болған. Мәселен, көшпелі қауымның, жартылай отырықшы және отырықшы елдің бар ойлағаны күнкөріс қамы болса, кеңес өкіметі жылдарында оған қоса ілгері үмітке, білім-танымға талпыну басымырақ болды. Ал қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында қаржы, байлық жинау, қосымша құн иемдену алғы шепке шығып отыр. Мұның өзі әсіресе ата-баба мұрасына, ұлттық игі қасиеттерге ұқыпты болуды, жұртты ұлттық мақтанышқа баулу ісін, көп ұлтты Қазақстан халқын ауызбірлікке, ынтанымақтастыққа тәрбиелеу ісін жүйеге келтіруді талап етеді.

Қысқасы, қазақтанудың, егер оған мемлекет тарапынан жеткілікті көңіл бөлінетін болса, қадым заманы мен жана дәуірдің арасындағы тарихи сабақтастықты, уақыт, ұрпақтар байланысын аша түсуге, белгілі дәрежеде халықтың болашағын бағдарлап отыруға мүмкіндік беретіні даусыз.

СІЛТЕМЕ ДЕРЕКТЕР

- Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Отрар XVI—XVIII веков по итогам раскопок 1971—1973 годов. — Древности Казахстана. Алматы, 1975.
- Ареынбаев Х. Қазақ халқының колөнері. Алматы, 1988.
- Ареынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы, 1967.
- Басаков Н. А. Жилище приillyйских казахов. «Советская этнография». 1971, 4.
- Бартольд В. В. Киргизы. Фрунзе, 1943.
- Басенов Т. К. Архитектурные памятники в районе Сам. Алматы, 1947.
- Бернштам А. Н. Архитектурные памятники Киргизии. Москва, 1950.
- Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Москва, 1957.
- Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Ленинград, 1990.
- Козыбаев М. К. История и современность. Алматы, 1991.
- Майдар Д., Пюрвеев Д. От кочевой до мобильной архитектуры. Москва, 1980.
- Маковецкий П. Е. Юрта. Записки Западно-Сибирского отделения РГО. 1893. Книга 13, вып. 3.
- Маргулан А. Х. Казахская юрта и ее убранство. Москва, 1964.
- Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. Алматы, 1986, т. 1.
- Меңдіқұлов М. Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі сипаты жөнінде. — Қазақстан архитектурасы. Алматы, 1959.
- Муканов М. С. Казахская юрта. Алматы, 1981.
- Озерова Г. Н., Покишишевский В. В. География мирового процесса урбанизации. Москва, 1981.
- Паллас П. С. Путешествие по разным провинциям Российского государства. Санкт-Петербург, 1773, ч. 1.
- Руденко С. Очерк быта казахов бассейна рек Уила и Сагыза. — Казаки. Антропологические очерки. Ленинград, 1927.
- Шнз В. Зимовка и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области. Записки Западно-Сибирского отделения РГО. 1984, книга 17, вып. 2.
- Эренжен Хара-Даван. Чингисхан как полководец и его наследие. Алматы, 1992.

СИРЕК ҚОЛДАНЫЛАТЫН СӨЗДЕР ТІЗБЕГІ

Ацтабы	—	ежелгі сақ өнеріндегі стиль (звериный стиль в древнесакском искусстве ¹⁾)
Алтынмен алтап, күміспен күштеген	—	зергерліктің машығын жете игерген
Атыз	—	суармалы егістіктің бөлігі
Әшкей	—	декор (арх.)
Әуез	—	саз (музыка)
Әуен	—	ән, өлең
Әрлеу	—	әсемдеу
Баспана	—	үй (жилище)
Бұғаттама құр	—	декоративтік фриз (арх.)
Бау-шу	—	киіз үйдің бау, басқұр таңғыш жіптері
Бедер	—	жер ыңғайы (рельеф)
Бедерлі	—	жібек мата (шелк набивной)
Біркелкілік	—	тұрмыстағы, құрылыстағы урбанизация
Ғарыштаты	—	қазақ ою-өрнегіндегі космогониялық сарын
Дарбаза	—	кіреберіс қақпа
Дөліз	—	коридор
Доңғалақты үй	—	арба үйі
Жаңғыртпа	—	реконструкция
Жаңсарбас	—	лай, раствор
Жасақ	—	ұлан, дружина
Жасақ сақшысы	—	жасақ күзетшісі
Жасау	—	жиһаз, үйдің мүлкі, ұзатылған қызға беретін төсек-орын
Жертөле	—	жартылай кеңс (полуземлянка)
Жозы	—	дөңгелек үстел
Жұмбаздау	—	балшық ұру,
Жұлгер	—	күретағырлы (магистральды) көшенің қосалқысы, проезд
Заттық мәдениет	—	материалдық мәдениет
Зер	—	зерлі мата (парча,)
Зерлі ока	—	зерлі жолақ
Имандылық	—	адамдық, кісілік (нравственность)
Инабаттылық	—	мейірімділік (милосердие)
Итарка	—	төбежабын, қрыша (арх.)
Кебенек	—	киіз сулық
Кеңе	—	жеркепе (землянка)
Кешен	—	комплекс
Кешек	—	бір кісілік киім (комплект)
Көшен	—	композиция
Көпшілік қолды	—	оңай табылатын материал
Күлдері	—	замша
Күзет	—	пост
Күнкөріс	—	өмір сүру тәртібі (уклад жизни)

¹ Кейбір сөздерге түсінікті болу үшін орысша мағынасы да берілді.

Киізжабын	—	туырлық-үзік (войлочное покрытие)
Күйме	—	арба (повозка)
Кақыра	—	үй (мазанка)
Каңқа	—	қабырға (сүйек)
Кары	—	басағаш белағаш (арх.)
Кұрылым	—	конструкция
Кұрылғы	—	негіз, (основание)
Кисын	—	жүйе (система)
Қосалқы	—	пристройка
Қожалық ету	—	шаруашылық ұйымдастыру
Масаты	—	ыраң барқыт (бархат с низким ворсом)
Мәуіті	—	сукно
Мақұлықаты	—	қазақ ою-өрнегіндегі аңтабы сарын
Мұнара	—	минарет (башня)
Мұржа	—	түтін тартқыш
Нәубетаты	—	қазақ ою-өрнегіндегі өсімдік сарыны
Нышандық	—	қазақ ою-өрнегіндегі символдық сарын
Ойыншы	—	биші, ортекеші (танцовщик, трюкач)
Ойық	—	проем (арх.)
Оттық	—	асхана, сөзбе-сөз печь деген мағынада
Өрнекениет	—	цивилизация
Парасаттық	—	интеллектуалдық мүмкіндік (потенциал)
Парқ	—	сәйкестік (схожество)
Реңк	—	түр
Сұлба	—	ұсқын, нұсқа, үлгі
Сөре, шыпта	—	жеміс, құрт кептіретін ши бастырма
Таптауырын	—	көнге өрнек салу (тиснение по коже)
Таптауын	—	шекіме соғу (чеканка)
Тауқымет	—	жеке бастың әлегі
Тең	—	әсемдеп буылған жүк
Теруші	—	жинаушы (собиратель плодов)
Тіке сызықты	—	қазақ ою-өрнегіндегі геометриялық сарын
Тіркеспе	—	бөлмелері тіркестіре орналастырылатын тұрғын үй үлгісі
Түнек	—	койма
Түтік	—	бутартқыш (вентиляция)
Төбежабын	—	итарқа (кровля)
Төсем	—	кесек (киіз), жазықтық, плоскость (арх.)
Ұстын	—	бағана, тіреуіш, колонна (арх.)
Үйелмен	—	үйелменді-сүйелменді жандар, отбасы (семья)
Үрдіс	—	процесс
Үйлі арба	—	арба үстіндегі үй, (дом — повозка, кибитка — повозка)
Ұя	—	үйшік (ячейка)
Ықтасын	—	қора, (затишье)
Ыңғайтабыс	—	подход
Ізгілік	—	гуманизм
Іліп-қақпай	—	домбыра қағысының түрі
Шаңғауыз	—	шаңқобыз, варган іспетті қазақтың әуез аспабы
Шекпе	—	ағашқа ою-өрнек салу
Шүңет	—	бөлінген су, әуіз, жиған су
Шыңылтыр	—	глазурь
Электр қағанағы	—	электр шамы (лампа)

МАЗМҰНЫ

Алғысөз	7
Атамекен	9
Жолайырықта	17
Үйлесімі жарасқан	27
Ұқыптылық үлгісі	40
Талғам таразысынан өткен	59
Қазақтану керек пе?	90
Сілтеме деректер	109
Сирек қолданылатын сөздер тізбегі	110

Научно-популярная литература

Джанибеков Узбеки

НА РАСПУТЬЕ

(на казахском языке)

Редакторлары: Л. Нұрымбетов, Қ. Сақов

Суретшісі Г. Сидоров

Көркемдеуші редакторы В. Логинов

Техн. редакторы Н. Мельник

Корректоры М. Іргебаева

ИБ № 6178

Теруге 21.09.93 жіберілді. Басуға 3.08.94 қол қойылды. Офсеттік қағаз. Пішімі 70х90 1/16. Өріп түрі «Тип Таймс». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 8,19 + түрлі түсті жапсырмасы 0,292 + қосарбеті 0,292. Шартты бояулы беттанбасы 34,075. Есептік баспа табағы 6,833 + түрлі түсті жапсырмасы 0,22 + қосарбеті 0,45. Таралымы 50000 дана. Тапсырыс №1961.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің «Рауан» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы. Баспасөз және ақпарат министрлігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы. Мақатаев көшесі, 41-үй.